

Från blodbesudlat kolonialsocker till livsviktigt blodsocker

Svensk-europeiska teman i sockrets globala kulturhistoria

Kristian Petrov

Människan har en biologisk preferens för sötna (Galindo-Cuspinera m.fl. 2006). Hennes gener gör det möjligt att skilja mellan ätliga och giftiga bär och får små barn att tycka om den näringsrika bröstmjölken. Vad som kan uppfattas som *ren* sötna, utan bi- eller eftersmak, är emellertid avhängigt konsten att raffinera socker. När renframställt rörsocker på 1600-talet blev en åtråvärd smakförhöjare inom burgna kretsar i Europa blev socker också föremål för olika stridigheter. Var socker en medicin eller ett gift, en undergörande smakförhöjare eller en diabolisk styggelse?

Denna artikel handlar om hur några av den svenska samtidens ofta motsägelsefulla förhållningssätt till socker vuxit fram historiskt.¹ Socker framstår som alltifrån livsviktigt till livsfarligt. Mitt perspektiv på denna utveckling tar sin utgångspunkt i den klassiska idéhistoriens intresse för abstrakta idéer men försöker också förena detta med moderna kulturstudiers teoretiska fokus på konkret materialitet. Sedan mitten av 1980-talet talar man om en vändning mot tingen (Appadurai 1986). En världsbild kommer inte bara till uttryck i lärda traktat eller sköna konstverk utan även i *användandet* av olika praktiska redskap. Istället för att betraktas som passiva objekt ses bruksföremålen inom materiella kulturstudier mer som medaktörer i ett nätverk där de förmedlar och producerar överenskommelser, värderingar, makt, kunskap och socialisationsmöjligheter (Riggins 1994; Latour 2005; Frykman 2006). På liknande sätt kan innebörden avvinnas ur mer und-

flyende substanser, såsom födoämnen eller njutningsmedel. Jag instämmer med idéhistorikern Louise Nilsson att en studie av mat och dryck ger ”en möjlighet att studera hur idéer och föreställningar kring exempelvis sociala kategorier som kön, klass och etnicitet konkretiseras i praktiskt handlande” (Nilsson 2005:275). Materiella kulturstudier utgör inget fast teoretiskt ramverk för denna artikel men har delvis inspirerat mitt sätt att beskriva och analysera representationer av socker.

Artikeln kan även relateras till ett mångvetenskapligt humanistiskt forskningsfält som utkristalliserats de senaste två, tre decennierna, under samlingsnamnet ”Food Studies” (Qvarsell 2005a). Det har även blivit vanligare att beakta *västerländska* gestaltningar av ätandets kulturella innebörder. Om man så vill kan rörelsen ses som en postmodern yttring, där dikotomier överskrids mellan centrum och periferi, finkultur och masskultur, dikt och verklighet. Såväl aptit och smak som kosthåll och näringslära implicerar identitetsbildning, värdeskapande, socialisering och ideologi-produktion (Mintz 1993, 1996; Morton 2004, 2006; Jönsson 2005). Forskningsfältet har emellertid en förkärlek för kulturteoretiska perspektiv och områden som till exempel vetenskapshistoria hamnar lätt i skymundan (t.ex. Nilsson 2005).

De allra flesta moderna människor har erfarenhet av sockrets söta smak. Begäret efter det söta, och våra sätt att tillfredsställa det har, som vi kommer att se, varit en mäktig kraft i utvecklingen av det moderna västerlandet, och

utgör fortfarande en faktor i globaliseringen, av arbete, kapital, jordbrukspolitik, miljöpåverkan och livsstil. Denna kraft uppfordrar såväl känslomässiga som intellektuella reaktioner. Maten vi äter länkar oss samman med världen och öppnar oss för den rent bokstavigt. Sockrets universella utbredning är således en förutsättning för att vi ska kunna söka efter såväl vardagsnära som mer akademiska förhållningssätt till det. Sockrets insteg i vår kultur förde med sig en ny sinnesförnimmelse, av koncentrerad ren sötma, som tolkades i en social, religiös, politisk, ekonomisk och vetenskaplig kontext. Till skillnad från sockrets allmänna historia kretsar dess kultur- och idéhistoria kring de föreställningar, metaforer, attityder och praktiker, med vilka människor konstruerat socker som symbol och redskap i ett meningsskapande kultursammanhang.

Närmast ett helhetsgrepp på sockrets kultur- och idéhistoria kommer antropologen Sidney W. Mintz i sin föredömliga studie *Sweetness and power* (1986) om det globala förhållandet mellan produktion och konsumtion av socker, och dess sociopolitiska implikationer i den engelskspråkiga kulturen. Teoretiskt har jag inspirerats av Mintz kategorisering av sockrets förvandlingsformer, från *krydda* till *mat*.

Det är emellertid inte okomplicerat att översätta Mintz angloamerikanska perspektiv till svenska förhållanden. Om socker blev föremål för ”masskonsumtion” i Storbritannien under 1700-talet kan det i Sverige sägas ha blivit en masskonsumerad vara först hundra år senare (Rönnbäck 2007:5, 6). I kontrast till Storbritannien spelade Sverige ingen central roll i nya tidens koloniala system, inom vilket rörsockret var en av de viktigaste handelsvarorna. Storbritannien industrialiserades dessutom tidigare med en mer omfattande påverkan på klasstrukturen, förhållandet land – stad, köpkraften och konsumtionspreferenserna. Men även om den brittiske konsumenten vid 1700-talets början åt 20 gånger mer

socker än sin svenske motsvarighet, hade gapet minskat avsevärt vid 1800-talets mitt, då svenskar i genomsnitt åt tre kilo socker per år jämfört med de 15 kilo som britterna konsumerade (Rönnbäck 2007:5). Även om specifika preferenser fortfarande varierar kan man sedan andra hälften av 1900-talet tala om en homogenisering av brittiska och svenska sockerkonsumtionsvanor, åtminstone inom den växande snacks- och snabbmatskulturen.

Utöver Mintz kategorisering av sockrets historiska former har jag till viss del funnit hans distinktion mellan inre och yttre mening användbar (Mintz 1986:151ff). Konsumtion och produktion av socker genererar två typer av mening: Sockrets (inre) betydelse för den som äter det är ofta en annan än den (yttre) innebörd eller funktion sockret får för samhället och dess maktthavare.

Liksom Torell (2007), som studerat den begynnande massproduktionen av karameller i Sverige under andra hälften av 1800-talet, intresserar jag mig för det söta, men då själva det sötas substrat, sockret. Torell talar om den ”idévärld” som kan knytas till sötsaker, avseende de värden, associationer och omvärldsperspektiv som dessa förkroppsligar. Jag vill vid sidan av sockrets inneboende associationsmöjligheter betona den yttre ”idévärdens” roll för hur socker uppfattas, det vill säga de intellektuella idéer om socker som artikuleras på distans. Man bör emellertid vara medveten om att tingen runt omkring oss, inklusive födoämnen, sällan enbart är *objekt* för tanken. Vi tänker inte bara *på* socker, utan *med* hjälp av det. Denna insikt inom materiella kulturstudier kan öppna för ett mer fenomenologiskt orienterat förhållningssätt i den humanvetenskapliga sockeranalysen (jfr Frykman 2006). Även de mest abstrakta kognitiva representationerna av socker vittnar i någon mån om sockrets (inre) mening i dess mer vardagsnära brukssammanhang; de allra flesta som faller omdömen om socker i modern tid, inklusive författaren till denna text,

är nämligen själva sockerbrukare, oberoende av vad de anser om socker som sådant.

Det huvudsakliga syftet i denna artikel är dels att utifrån ett svenskt perspektiv identifiera sockrets moderna framträdelseformer, dels att historiskt analysera spänningen mellan sympatier och antipatier kopplade till dessa, primärt i Sverige men även i Europa. En vägledande fråga handlar om vilka de verbaliserade kulturella motiven och skälen historiskt varit för att äta, respektive inte äta socker, och hur dessa aktualiseras idag. En utgångspunkt är att socker är intimt förknipat med moderniteten – en samhällsform med rötter i 1700-talets upplysning, ledsagad av ideal om rationalitet, ekonomisk-teknisk utveckling och individuella rättigheter – och därför står i en särskild relation till Sverige och svenskarna. Svenskar har som nation träffande karakteriserats som ”upplysningens älsklingsbarn” (Johansson 2001:8).

Exemplen, som huvudsakligen hämtats från vetenskaplig, filosofisk och folkbildande litteratur, samt kost- och näringsrekommendationer från hälsovårdande myndigheter och större aktörer inom livsmedelsindustrin, har organiserats utifrån troper som ”blodsocker”, ”det vita guldet” och ”den vita faran”. Det bör poängteras att jag försöker gripa över en relativt stor tidsrymd från antiken fram till idag, även om betoningen ligger på de senaste tre hundra åren, till vilka också den svenska delen av källmaterialet hänför sig. På 1930-talet var två karismatiska folkbildare aktiva i sockerdebatten, vilka ges en framträdande plats i artikeln. Iwan Bolin (1886–1962) var en populärvetenskaplig auktoritet med en licentiexamen i kemi. Han såg en stor folkhälsopotential i det energirika sockret. 1930-talet är också det decennium då den finlandsfödde folkhälsoreformatorn Are Waerland (1876–1955), Bolins självutnämnde antagonist, blev känd i Sverige, främst genom föredrag samt artiklar i *Frisksport*, vars idéer kommit att influera generationer av svenska vegetarianer

och ”hälsokostare”. Jag har valt att titta på hans bokproduktion och då framförallt *Död åt det vita sockret* från 1938. Waerland och Bolin var hängivna folkbildare inom näringslära, men i övrigt varandras motsatser. Om Bolin anslöt sig till det politiska och ekonomiska etablissemangets framstegsoptimistiska syn på socker och närmade sig näringsfrågorna från en skolmedicinsk horisont, riktade Waerland en furiös kritik mot socker utifrån sin djupa övertygelse om att hälsa befrämjas genom avgiftning – i frånvaro av medicinering och kirurgi. Om Bolin är konventionell och positivistisk, pendlar Waerland mellan en entusiasm på gränsen till det fanatiska och en nytänkande klarhet (inte minst i synen på tobak). 1930-talet, som inleds med publiceringen av en statlig utredning om sockernäringen (SOU 1930), är en betydande arena för att studera dialektiken mellan några av sockrets motstridiga representationer.

Honung utan bin

Den äldsta dokumenterade referensen till socker i Sverige är från 1327. Det var på den mäktige lagmannen Birger Perssons påkostade begravning i Uppsala som en skara förundrade svenskar fick möjlighet att smaka på rent socker (Harrison 2002:252). Birger hade sannolikt bekantat sig med den exotiska smaksättaren under sina pilgrimsresor. I kraft av den väldiga förmögenhet han efterlämnade gavs möjlighet att till gästerna inköpa dyrbara och sällsynta kryddor från den dåtida världens alla hörn.

Den förädlade kulturväxten *saccharum officinarum* (sockerrör), från gräsfamiljen *gramineae*, kan ha uppkommit i Nya Guineas övärld redan 8 000 f.Kr. (Mintz 1986:19). Sockerrörets söta märg började utvinnas i Indien omkring 1000 f.Kr. Sockerröret förknippades med läkande egenskaper och spelade en viktig roll i öfolkens skapelseberättelser (Roces 1977:82). Men det var först vid vår tideräknings begynnelse som sockerröret bör-

jade odlas i större skala, i Indien, Kina och Persien (Mazumdar 1998:15). Antikens greker kom i kontakt med socker, vad de uppfattade som ”honung utan bin”, under Alexander den stores indiska fälttåg (Mintz 1986:20). Det sporadiska mötet med socker ledde emellertid inte till att grekerna själva började odla eller importera sockerrör. Det blev istället araberna, nästan ett årtusende senare, som förde in socker (arabiskans *sukkar*; från sanskrits *śarkarā*) till Medelhavsvärlden (Phillips Jr 2004:15, 28f). Socker var en eftertraktad handelsvara längs sidenvägen och först när araberna lyckades erövra det persiska riket kunde de få insyn i den hemlighetsfulla extraktionsprocessen och förfinna dess tekniker. Bagdad blev nytt centrum i sockerutvinningen ända fram till upptäckten av Amerika. Genom korståg eller pilgrimsfärder kunde en klick européer bekanta sig med sötman hos den exotiska smaksättaren. Frågan om inflytande över sockerproduktionen blev därmed ytterligare en dimension i maktkampen mellan kristendom och islam (Phillips Jr 2004:31f; Mintz 1986:27f, 102). Socker är än idag en viktig ingrediens i det arabiska köket.

Den muslimske läkaren Ibn Sīnā (ca 1025/1999:33, 373) tillerkände sockret en central roll inom humoralpatologin. Denna lära hade kodifierats av Hippokrates och dominerade orientalisk och västerländsk medicin i tvåtusen år. Enligt humoralpatologerna uppkommer sjukdomstillstånd genom jämviktsstörningar i de fyra kroppsvätskorna (latinets *humor*). Blod, slem, gul och svart galla motsvarar urelementen luft, vatten, eld och jord, med skilda kvalitativa egenskaper. Födoämnen med utpräglade smaker var eftertraktade då läkaren med deras hjälp förmodades balansera vätskornas kalla/varma, fuktiga/torra samt tunna/tjocka egenskaper – beroende på patientens sangviniska, flegmatiska, koleriska eller melankoliska temperament. Galenos (ca 180 e.Kr/2000:21, 125) attribuerade det söta till blodet och luften, och söt

mat antogs allmänt ha en lugnande effekt på magen. När araberna riktade sin uppmärksamhet mot sockret fann de inte bara den sötaste av substanser. Socker var även lättsmält, en högt värderad humoral egenskap. Följaktligen behöll sockret sin humoralpatologiska status i det tidigmoderna Europa (Mintz 1986:103f). Socker var, som blodet och luften, varmt och fuktigt, och ju vitare, desto mer renande och livgivande. Det ”varma” sockret rensade blodet och var välgörande för hals och lungor; det kunde med fördel ges till flegmatiker, och kanske melankoliker, men huruvida det skulle ordinerats till koleriker verkar ha varit omstritt. Det fanns en risk att lättvredgade (gallsjuka) patienter blev än argsintare då socker genererade mer galla (Mintz 1986:103).

Den söta kryddan fick en mycket begränsad utbredning i Europa under medeltiden, hos framförallt kungligheter och aristokrater. Det dyra importerade sockret har träffande karakteriserats som ”det vita guldet” (Conrad & Lucas 1995). Det är ingen tillfällighet att de exklusiva sockerskrinen som användes i Sverige före bit- och strösockrets tid i många fall hade karakteristiska låsanordningar. Socker behöll sin medicinska tillämpning under medeltiden och vanligt folk fick hålla tillgodo med torkad frukt eller honung som sötningsmedel i matlagningen.

Även om det mest eftertraktade sockret kunde uppträda i en benvit kulör, var socker under medeltiden mer eller mindre oraffinerat. Raffineringen av socker tog fart under världsomseglingarnas tidsålder och socker blev då en omistlig del av det koloniala systemet. Slavarbetskraft skeppades från Afrika till Karibien vars tropiska klimat lämpade sig utmärkt för det asiatiska sockerröret. Merkantilismen föreskrev emellertid att det råa rörsockret skulle raffineras och konsumeras i Europa (Rönnbäck 2007:2). Sockrets centrala position i den så kallade triangelhandeln skriver därmed in sockrets (yttre) betydelse i den europeiska moderniteten, i dess koloniala,

kapitalistiska och industriella framgångssaga. Lejonparten av de tiotalet miljoner afrikanska slavar som kom till Nya världen hamnade på de lukrativa och arbetsintensiva sockerrörsplantagerna (Lago 2010; Lovejoy 1989), för att tillfredsställa europeernas snabbt ökande efterfrågan. Följden blev även förödande för Västindiens ursprungsbefolkningar men gav istället Europa kapital för dess förestående industrialisering. För den enskilde konsumenten innebar denna utveckling att socker blev mer lättillgängligt.

Napoleons handelsblockad mot England i början av 1800-talet, i vilken även Sverige deltog, innebar att importen av flera kolonialvaror stryptes. På kontinenten återupptogs försöken att utvinna socker ur den vilda, men relativt sockerfattiga sockerbetan, vilka slutligen lyckades. Vid slutet av samma sekel hade en självförsörjande svensk sockerindustri vuxit fram som producerade vitsocker av inhemska förädlade betor (Kuuse 1982). När rörsockerimporten återupptogs efter blockaden kom den förädlade sockerbetan att fungera som en garant för prisstabilitet. Härmed befästes förutsättningar för en utveckling mot en mer universell kosthållning. Sockret, i form av sötade drycker och snacks, sprängde kulturgränserna, vilket på sikt bidrog till att globalisera de västerländska konsumtionsvanorna.

Metamorfoser i jämförande perspektiv

Historiskt har sockerbegreppet genomgått flera förändringar, med sinsemellan olika kontextuella innebörder, vilka idag känns mer eller mindre exotiska. Mintz (1986:79), som alltså främst fokuserar angloamerikanska kulturyttringar, men med avstamp i en arabisk och allmäneuropeisk förhistoria, tillskriver sockrets förändring från *krydda* till *sötningemedel* en särskild historisk betydelse. Initialt användes små mängder av socker som *medicinalingrediens* eller smakförhöjande krydda. Det var också så gästerna på Bir-

gers begravning kom i kontakt med socker, såsom en krydda att provsmaka i egen rätt jämte till exempel peppar och saffran. Från den muslimska världen spreds även bruket att *dekorer*a och skulptera med socker, vilket lever kvar i dagens Sverige i bröllopstårtor och pepparkakshus. Extravaganta sockerpalats, eller hela sockerlandskap, intygade kalifens eller furstens status, och visade att han helgade de religiösa högtiderna, så som ramadan eller påsk (1986:87f, 93). När de ekonomiska villkoren förändrades i England på 1600-talet kunde man successivt använda så mycket socker att maten blev utpräglad *söt* (1986:121). Det är troligt att även tidigmoderna svenska sockerkonsumenter inom aristokrati och högborgerlighet, åtminstone från tidigt 1700-tal, tack vare den ökade tillgängligheten kunde kultivera en särskild preferens för *sötma*, vars tillfredsställelse de lärde sig att söka i en särskild rätt, en dessert.² Socker började samtidigt komplettera och delvis ersätta salt som *konserveringsmedel*, en viktig funktion i ett nordligt land med tempererade årstider. Med socker i inläggningarna kunde matmodrar i ett merkantilistiskt och linneanskt präglad tidevarv få inhemska frukter och bär att räcka hela året (Rücker-schöld 1796:244; jfr Helmius 1993:64). Den senare användningen blev en brygga mellan socker som sötningemedel och socker som – *mat*. Detta, tror jag, är en minst lika viktig förändring som i fallet med övergången från kryddning till sötning. Egenskapen att utgöra ”mat” skiljer sig kvalitativt från att vara ett sötande ”medel”. Till *mat* förvandlades socker i Storbritannien på 1700-talet, då det blev en substantiell ingrediens som tillhandahöll *kalorier*, liksom *jästnäring*, *volym*, *struktur* och *konsistens*.³

Ett sätt att försöka datera en motsvarande svensk förvandling av socker till *mat* är att jämföra olika kokböcker. 1700-talets framväxande kokboksgenre utgjorde en litterär arena för kvinnor vilka traditionellt varit ute-

stängda från formell utbildning och boklig lärdom men som kunde vända sig till en offentlighet i kraft av sina praktiska erfarenheter (Helmius 1993:29). Även om det skulle dröja flera decennier tills socker kunde inmundigas i hela samhället går det att urskilja en tendens i slutet av 1700-talet inom vilken socker börjar förvandlas från krydda till sötning, och så sakteligen även till mat. Cajsa Warg förkroppsligar mer än någon annan den svenska kokbokstraditionen, som hon också var med om att skapa. Det är betecknande att Warg ännu vid seklets mitt ger relativt litet utrymme åt recept på saft, sylt och söta bakverk. Däremot används socker – jämte en rad andra importerade kryddor – för att *smaksätta* olika maträtter (t.ex. Warg 1755:234–235). Hos matmodern Anna Maria Rückerschöld (1796:4), 1700-talets andra stora kokboksförfattarinna, som även använde genren för att driva kvinnopolitiska frågor, får syltning och saftning ett betydligt större utrymme. Socker verkar hos henne rent av utdefinieras från övriga kryddor.⁴ Även om Rückerschöld som regel förordade sparsamhet, tycks en begränsad användning av det dyrbara sockret kunna ursäktas då det kunde öka den ordinära matens smaklighet och hållbarhet (jfr Helmius 1993:62–63).

Wargs *Hjelpreda* ersattes småningom som rättesnöre i många borgerliga hushåll av *Handbok wid den nu brukliga Finare Matlagningen*, vars första upplaga publicerades 1822 (Ärlemalm 2000:54). Av innehållsförteckningen kan man få en ledtråd till vad som inom borgerligheten kommit att betraktas som smaklig och nyttig spis. – Det råder därmed knappast något tvivel om att sockerbagarens traditionellt skråskyddade hantverk alltmer höll på att assimileras av husmodern i det privata. Sockrade puddingar, kakor, tårter, bakelser, *crémer*, geléer, *confecturer*, sylter och *a la glacier* upptar knappt en tredjedel av totalt 731 recept (Nylander 1822). Som jag ser det är det nu, kring 1830-talet, som socker

i Sverige på allvar förvandlas till mat även om det ännu inte är allmän stapelföda. Ett ytterligare tecken på denna förvandling är att den första renodlade svenska bär- och fruktkokboken publicerades 1831 (Götrek 1831). Samma författare ger några år senare ut en bok om drycker i vilka socker utgör den huvudsakliga kalorikällan (Götrek 1835).

Den allt större föreskrivna sockeranvändningen i kokboksrecepten, även om dessa som regel riktades till en borgerlig publik, tycks också reflektera och samvariera med en reell förändring av konsumtionsmönstren i samhället som helhet. Mellan publiceringarna av Wargs och Rückerschölds böcker hade till exempel konsumtionen av socker hunnit fördubblas (Rönnbäck 2007:3). Och man kan med fog även säga att socker under perioden 1830–1850 i flera avseenden började ”masskonsumeras” av de arbetande klasserna (Rönnbäck 2007:6). Ekonomihistorikern Klas Rönnbäck (2007:25) hävdar att den stegrade sockerkonsumtionen i Storbritannien och Sverige från 1600-talet och framåt ytterst inte har haft att göra med ökande inkomster utan med sjunkande sockerpriser (i kombination med förändrade smakpreferenser). Intressant nog var priset på socker i Sverige på 1850-talet – för första gången i kolonialsockrets historia – inte längre märkbart dyrare än i Storbritannien. Socker hade blivit lika billigt som smör (Rönnbäck 2007:7,10,12,16).

Sött och modernt

Föreställningar om socker som ett ”vitt guld” levde vidare i Sverige under 1900-talet. Sockrets värdefullhet betingades då inte av dess exklusivitet utan av dess tillgänglighet – ett billigt näringsmedel av största nationella värde (jfr Björk 2003). De sydsvenska sockerbrukens övergång till raffinering av inhemska betor under 1880-talet hade ackompanjerats av en gynnsam sockernäringspolitik, i vilken staten gav skattelättnader och stöd till odlare och bruksägare (Kuuse 1982:35). Närings-

1869 anlades Malmö Sockerfabriks AB i Arlöv i sydvästra Skåne. Utvecklingen i Arlöv exemplifierar hur en mindre oansenlig by tack vare betsockerbruket snabbt kunde förvandlas till en tätbebyggd industriort – med egen järnvägsstation. Även om nästan alla svenska betsockerbruk idag är nedlagda, kvarstår de, i kraft av sin ekonomihistoriska betydelse, som en självklar referenspunkt i de forna bruksorternas lokalpatriotiska identitet. Fotografi av häst- och järnvägstransport av betor till bruket i Arlöv. Okänd upphovsman.

skyddet försvagades dock under 1920-talet, vilket tillsammans med en allmän ekonomisk oro och ett kraftigt internationellt prisfall på betsocker, ledde till en kris för den svenska betproduktionen. I skuggan av den stora depressionen aktualiserades vid 1930-talets början därmed åter behovet av stärkta stadsbidrag till den svenska betsockerproduktionen (Kuuse 1982:108).

Det är delvis mot denna bakgrund som kemisten och folkbildaren Iwan Bolin (1933:59, 416) i det energirika sockret – en billig och fullvärdig ersättning för sällsynt och dyrbar föda – ville se en möjlighet att råda bot på fattigdomen. Sockret lästes av honom in i en berättelse om människans frigörelse från den bångstyriga naturen (1933:422). Innovation

och förädling av näringsrikt socker i nya former framstår som ett led i att ”rätta maten efter magen” istället för tvärtom (1933:426). Vikten av en ändamålsenlig föda med högt näringsvärde kopplas till nutidsmänniskans strävan efter ett hygieniskt och funktionellt liv, höjt över den primitiva kampen ”för det dagliga brödet”: ”Den moderna människan vill vara rationell. Hon lämnar intet åt slummen /.../ så att hon får ut ett maximum av de möjligheter, som stå henne till buds” (1933:5).

I synnerhet det rationella i att äta socker var föremål för en bred svensk konsensus under 1930-talet. Den statliga sockerutredningen (SOU 1930:35) framhöll sockrets höga näringsvärde – för ”samtliga befolkningsgrupper”. Utredarna underströk att ingen annan

föda tycktes tillgodogöras så ”ekonomiskt” och fullständigt i tarmkanalen. Särskild vikt fästes vid att socker var en ”ren, kemisk substans” utan onyttig eller besvärande ballast. I beaktande av sockrets metaboliska ändamålsenlighet var det för utredarna en självklar sak för staten att återuppta sitt värnande av sockerindustrins strategiska position; alla kulturländer med självaktning hade en ansenlig inhemsk tillverkning. Och, resonerade de, produktionen borde inte minst stödjas eftersom den allt högre sockerkonsumtionen både kunde ses som en följd av och ett tecken på en allmän välbefinningsökning och höjning av levnadsstandarden.⁵

Socker har sedan 1700-talet förknippats med moderniteten. Framstegs- och teknikoptimismen går knappast att ta miste på i denna 1930-talsillustration. Enligt bokens författare kan nya former av socker – en föda lika billig som näringsrik – vara svaret på många av framtidens svåra utmaningar. Ur Iwan Bolins *Vår föda*, utgiven av Tiden 1933. Okänd illustratör.

Alf W. Johansson (2001:8) har framhållit den svenska nationella identitetens nära anknytning till känslan av att tillhöra nuet, det *mest* moderna och upplysta. Moderniteten, och staten, är delar av det genuint svenska, i en utsträckning som saknar motsvarighet i många andra länders mer romantiskt inspirerade nationalism, som exempelvis den danska, i vilken traditioner och nostalgiska bondeideal är viktigare element (Fransson 1998). Tilltron till politikernas och experternas förmåga att med rationella medel lägga samhället till rätta, och maximera lycka, välbefinnande, frihet, trygghet och rättvisa, blev påfallande stark under 1930-talet (Björck 2002). Denna egenhet i svensk identitet tror jag har bäring för förståelsen av den fascination inför socker som uttrycks under 1930-talet. Socker är helt enkelt framtidens – och därmed Sveriges – mat. Därför är det en självklarhet för beslutsfattarna att främja dess näringar; energiökningen råder bot på fattigdomen och ökar den nationella produktiviteten.

Om socker inom humoralpatologins organiska paradigmen användes som en av flera välgörande medicinal ingredienser är det påfallande hur det i ljuset av 1930-talets mekanistiska människosyn ibland framträder som kvintessensen av liv och hälsa. Sockerutredarna lyfter fram sockrets avskalade renhet. Bolin (1933:9) karakteriserar människan rätt och slätt som en ”muskelmaskin” – i behov av socker så som bilen fordrar bensin eller ångmaskinen stenkol.

Till skillnad från andra kulturprodukter, som salt eller öl, har socker i hög grad legitimerat sin producent och konsument genom att göra dem *moderna*. Socker – i dess yttre mening – förkroppsligar pionjäranda, transatlantisk upptäckarlust, fulländad industriell raffinering eller rent av det civilisatoriska framsteget som sådant (t.ex. Brillat-Savarin 1825/1985:115). Under världskriget blev socker i Sverige en sinnebild för det kalori-ekonomiska ransoneringssystemets rationalitet (Qvarsell 2005b:233).

Socket har av hävd beskrivits som ett universalmiddel av närmast alkemiska mått – för medicinerings, konservering, jäsning, sötnings, nationell näringsökning och individuell idrottslig återhämtning – och har symboliserat en tilltro till geografisk rörlighet, ekonomisk tillväxt och teknikutveckling (Brillat-Savarin 1825/1985:115–121; jfr Nordic Sugar 2009b, 2009c), i en utsträckning som visar hur den yttre betydelsen kan konvergera med en inre mening, av frihet, lycka och framgång. Den vita färgen förkroppsligar hygienisk renhet, förädlad mervärde och standardiserad kvalitet. Att sockret blivit ett kännetecken för svensk, och även europisk modernitet bekräftas även av de former som *motståndet* mot socker har tagit sig. Under 1700-talet uppstod en relativt omfattande kritik av den ökande sockerkonsumtionen, som jag kommer närmare in på i nästa avsnitt. Sockret avfärdades här bland annat som något *nymodigt, förkonstlat* och *främmande*. Det är därför betecknande att många angrepp mot socker förts i termer av en civilisationskritik, så som mot det orättfärdiga slaveriet eller kvinnans underordning i kärnfamiljen. Carl von Linné – en av alla tiders främsta botaniker och en sann polyhistor – författade i egenskap av läkare flera skrifter om kost och dietetik. Även om Linné uttryckte sig positivt om sockrets kulinariska och hushållsliga kvaliteter tenderade han att kategorisera det som en överflödigt lyx (Lindfors 1907:16f). Linné (1765/1968:11, 1746/1963:28) observerade hur socker spred sig nedåt från de högre klasserna och att det kanske särskilt kommit att tilltala kvinnfolk. Linnés (jfr 1746/1963:28,32) skepsis betingades delvis av en oartikulerad merkantilistisk misstänksamhet mot konsumtion av importvaror, men hans omdöme uttryckte också en mer genomtänkt hållning. Redan 1733, mer än två hundra år innan det bevisades inför samtidens överraskade etablissemang och allmänhet (Bommenel 2006), var Linné (1733/1958:159) övertygad om sockrets orsak till tandröta.

Det är rimligt att tänka sig att det krävs en tillvänjningsprocess för att rätt uppskatta det rena sockrets sötma, vilken är mer intensiv och koncentrerad än den som förnims i frukter och bär. På motsvarande sätt som med salt kan man tänka sig att olika personer upplever en och samma rätt som alltför söt eller osötad, respektive salt eller osaltad, beroende på hur vana de är att sockra eller salta maten. När de högre klasserna i Europa, först på de brittiska öarna, sedan på kontinenten och slutligen i Norden, från 1500-talet och framåt på allvar tillägnade sig, och alltmer kom att eftertrakta, sockret och dess söta smak, uppfattades inte enbart sockret i sig som förfinat och värdefullt. Själva smaken av det söta i den serverade maten indikerade, bekräftade och stärkte världens sociala ställning (Schivelbusch 1982:13ff). Detta innebar att många traditionella smakkombinationer småningom gick i graven. Som Schivelbusch (1982:21) har antytt är det en historiens ironi att den gamla världens sökande efter en alternativ färdväg till Indiens *kryddor* ledde till en ny värld med en globaliserad sockerkonsumtion, i vilken kryddorna förlorade sin kulturella upphöjdhet. Såväl i Europa som i Norden blev medeltidens aromatiska och kryddstarka smaksättningar sålunda omoderna och ersattes alltmer av sockret, med dess övergripande runda sötma (Levenstein 1988:6f; Harrison & Ulvros 2003:15,40). Honung, torkad frukt, kryddor och örter blev sålunda sällsyntare i svenska bakverk.⁶ Om muskot, kanel, kardemumma, paradiskorn, peppar, nejlika, ingefära och saffran, av vilka flera avnjöts på Birgers 1300-talsbegravning, till stor del var den medeltida aristokratis privilegium, kunde de fattigare samhällsskikten i Sverige under samma tid smaksätta sina anrättningar med dill, persilja, kummin, salvia, mynta, timjan, fänkål, körvel och enbär. I slutet av 1700-talet riktade Rückerschöld (1796:4) kritik mot Warg för att den senare i sin kokbok föreskrivit för mycket dyrbara kryddor. Trots

sin adliga bakgrund uppfattade Rückerschöld de extravaganta kryddorna som förlegade ”påfund” som inte längre rimmade med tidsandans sparsamhetsideal eller lyhörddhet inför bredare samhällsgruppers vardagsbehov. Däremot spelade *socker* en förhållandevis stor roll i Rückerschölds föregivet tidsenliga och patriotiska matlagning.⁷ Från slutet av 1800-talet fram till långt in på efterkrigstiden, blev övergången från traditionellt och lokalt producerade livsmedel till mer förädlade och energitäta alternativ ett kännetecken i Sverige på att vara modern (t.ex. Bolin 1934:12ff).

Slaveri, vampyrism och livsmedelspolitik

Som antytts i föregående avsnitt har såväl försvarare som kritiker av socker tenderat att associera det med moderniteten, även om det moderna värderats på diametralt olika sätt. Jag kommer nu att undersöka denna dialektik närmare.

På kontinenten fanns en tendens hos ett flertal upplysningsförfattare att uppfatta sockerplantagen som förkroppsligandet av det orättfärdiga slavsystemet (t.ex. Kant 1795/2003:17f). Sockerproduktionen, som uppfattades som särskilt odräglig, dränerade den inhemska arbetskraften på livskraft, vilken omsattes i luxuösa sötsaker som tillfredsställde européns nya smakpreferenser. Ingen annan produkt än det vita sockret krävde så mycket svart blod. När Mary Wollstonecraft gjorde en analogi mellan europeiska kvinnor och afrikanska slavar, i sin argumentation för att kvinnor fördummades av att gå i sina mäns ledband, slog hon an ett mäktigt feministiskt tema. Hon gjorde så genom att använda sockrets ”blod” som suggestiv metafor för de ovärdiga samhällsförhållandena:

Måste socker alltid utvinna ur människoblod? Ska ena halvan av människosläktet, likt de stackars slaverna från Afrika, utsättas för fördomar som förfärr dem, när principer vore ett bättre försvar? Och det enbart för att skänka sötma åt mannens bågare! (Wollstonecraft 1792/2003:218).

Sammanställningen av blod och socker förekom ymnigt i upplysningens slaverikritik (Morton 1998). Det är för övrigt mot bakgrund av denna kannibalmetaforik som man ska se Marx (1867/1962:247) omdiskuterade begrepp *utsugning* (*Aussaugung*), som bygger på analogin mellan profitören och vampyren. Den ”sötma” Wollstonecraft talar om handlar emellertid inte endast om européns sockrade te, som slaven måste ge upp sin rätt till liv och frihet för, utan om en kvinnlig stereotyp, tydligast förmedlad av Rousseau, som mannens behagfulla avkoppling.

Men det fanns samtida kritiker, av såväl kvinnans underordning i de europeiska metropolerna som slaveriet i den koloniala periferin, vilka tillskrev sockret en helt annan roll. Condorcet vände sig mot kolonialismens rasism, kristna omvändelseideologi och plundring av naturresurser. För att få de kuvade afrikanerna att frivilligt låta sig upplysas av europeisk kunskap och moral måste de behandlas på lika villkor, vilket underlättades om de blev ekonomiskt självständiga: ”Sockerodlingarna i det väldiga Afrika kommer att utrota det skamliga stråtröveri, som fördärvat och avfolkat kontinenten under mer än två hundra år” (Condorcet 1793/2001:176).

Denna fråga drivs än idag av Svenska kyrkan. EU har på senare år under hårt tryck från WTO börjat reformera sina skyddstullar mot sockerimport samt exportsubventioner till den inhemska sockerindustrin, vilka cementserat ett skevt världsmarknadspris. En ökad import och konsumtion av utomeuropeiskt socker i Europa lyfts fram av kyrkan som en central faktor i den internationella fattigdomsbekämpningen (Andersson Nycander & Svarfvar 2005). Condorcets argument har emellertid också fått bäring inom ett ekonomiskt etablisseman, som befinner sig långt från Condorcets radikala barrikader. Sockerodlingarna har hos den utomeuropeiska sockertillverkningsindustrin upphöjts till kriteriet

på en rättvis världsordning. Eventuella frågor om en ekologiskt hållbar utveckling underordnas det faktum att sockerrörsodlingarna genererar välbehövliga arbetstillfällen i tredje världen. De fattiga ländernas exportinkomster, poängterar man, kan emellertid inte öka förrän EU upphör med sitt inhemska produktionsstöd (ASA 2009).

Det är också i namn av plantagearbetarna och med omsorg om deras bräckliga utkomst som den globala sockerindustrin kritiserar WHO:s internationella hälsorekommendationer om minskad sockerkonsumtion (Boseley 2003), en av alla de kontroverser som socker är föremål för idag.

Sockret spelade under tidigmodern tid en central roll i skapandet av europeiska rikedomar. De seglivade EU-subventionerna vittnar om en bibehållen stark tilltro till sockrets välståndsskapande möjligheter. Trots att svenska staten med ena handen via myndigheter som Socialstyrelsen (2011:34), Livsmedelsverket (2005:6) och Folkhälsoinstitutet (2009) arbetar för ett minskat sockerintag, är det följdriktigt snarare än ironiskt att den med andra handen via halvstatliga Exportrådet (2010) samtidigt försöker etablera svenskt lösgodis och andra sockerrika produkter på den internationella marknaden, under parollen ”Sweets from Sweden”. Även om sockret för den enskilde konsumenten inte på samma sätt idag framstår som ett instrument för att bekräfta social status, är sockerproduktionens yttre mening, av patriotism och industrialism, politiskt verksam. Genom en aktiv politik som främjar sockernäringen manifesteras den nationella suveräniteten och konkurrenskraften.

EFSA (2010), den europeiska livsmedelsmyndigheten, har relativt nyligen slagit fast att det inte finns vetenskapliga bevis för att peka ut hög sockerkonsumtion som effektiv orsak till karies och fetma. EFSA konkluderar, och konvergerar därmed mot en uppfattning inom europeisk inklusive nordisk sockerindu-

Omkring 10 miljoner slavar beräknas ha skeppats över från Afrika till Amerika under kolonialtiden. (Drygt ettusen av dem slussades in till Nya världen via den svenska karibiska kolonin Saint-Barthélemy.) Majoriteten av slavarerna hamnade på de arbetsintensiva sockerrörsplantagerna. I takt med européernas ökande preferens för den söta smaksättaren försökte kritiska röster inpränta en bild av att den vite europén i sin sockerkonsumtion i själva verket förtärde den svarte slavens blod, svett och tårar. Beskuren detalj ur illustrationen ”White Overseer with African-American Field-Hands Cutting Sugar-Cane”, av J. Wells Chamney, 1875.

stri (Nordic Sugar 2009a), att ett gränsvärde för socker inte behövs – *konsumtionsmönster* är viktigare än isolerade födoämnen. Oberoende av om slutsatsen är riktig, bidrar den till att legitimera den höga europeiska sockerkonsumtionen och därigenom trygga en omfattande sockerproduktion. Det är förutom den 1991 slopade svenska sockerskatten tack vare den höga europeiska sockerproduktionsvoly-

men som priset på svenskt lösviktsgodis stått stilla i förhållande till konsumentprisindex sedan mitten av 1980-talet (Hedlund & Persson 2009:47).

Djävulens frestelse

Condorcet såg skapandet av fler sockerrörsochlingar som ett led i upplysningens kamp mot slaveriet. Vanligare bland slaverikritiker var att göra sockret till symbol för den ondskefulla institutionen. I England bildades 1792 en nationell rörelse, *Anti-Saccharite Society*, som propagerade för minskad sockerförbrukning (O'Connel 2005). Därigenom skulle behovet av slavarbetskraft minska. Denna kritik mot socker hade sina rötter bland brittiska metodister och nordamerikanska kväkare under mitten av 1700-talet, vilket vittnar om att den etiska restriktiviteten mot kolonialsocker från början hade en religiös klangbotten.

Näringsmässigt består raffinadsocker endast av ren energi. Detta innebär att socker saknar färgpigment som i oförädlade födoämnen indikerar vitaminer och mineraler. Dess vithet påvisar emellertid inte bara näringsbrist; det har varit en kraftfull källa för dem som av olika anledningar haft intresse av att romantisera – eller demonisera – det. ”Det vita guldet” syftade längre tillbaka på sockrets exklusivitet och värdefullhet, vilket förstärktes av dess energitäthet och smakintensitet. ”Den vita faran” blev under 1900-talet den svenska vegetarianismens effektfulla omskrivning av socker som civilisationens epidemiska gift (jfr Waerland 1938).

I Kerstin Thorvalls delvis självbiografiska roman *När man skjuter arbetare...* (1993/2005) berättas om mormodern Hilmas stora förtjusning i söta wienerbröd. Hilma, som tillhör en gudfruktig, statskyrklig släkt i 1930-talets Norrland, ser till att inhandla sitt kaffebröd tre dagar före fiket. Genom att wienerbröden i skafferiet förlorar något av sin nygräddade arom och frasighet försäkras hon sig om att hålla Frestaren borta: ”*Till och med*

kalla och talgiga snuddade de vid frosseriets döds synd” (Thorvall 1993/2005:273).

Bland kalvinister och puritaner på 1600- och 1700-talet målades sötsaker och socker ut som sataniska frestelser, köttsliga skändligheter som kunde föra in den dödliga synden frosseri i de frommas tillvaro, vid sidan av att väcka slumrande sexuella energier (Harrison & Ulvros 2003:57f; Schivelbusch 1982:92f,99; Mintz 1986:155). Den sant gudfruktige gjorde bäst i att avhålla sig från att äta socker. I religionskrigens och schismernas Europa kunde en strategi för den troende vara att försöka bevara sina invanda levnadsmönster och inte låta sig förföras av främmande seder; motståndaren, i Norden katoliken, behövde utdefinieras.⁸ Det fanns lärda män under 1500-talet som manade till viss försiktighet i bruket av socker och som laddade sin sockerskepsis med den utbredda rädslan för araber och islam (Mintz 1986:102). Också i dagens svenska sockerkritik har sockret ett hemland: skräpmataskulturens Amerika.

Om vi beaktar utvecklingen ur ett längre perspektiv, fram till 1900-talet, så framträder en historisk ironi. Sockerkritiken uppstod i religiösa kretsar, den fick en sekulär människorättslig motivering under upplysningen, men gjorde sig under 1900-talet kanske mest hemmastadd i olika renlevnadsrörelser. De senare rörelserna reflekterar ibland den typ av väckelsereligiösitet som initialt var karakteristisk för reformationens radikalaste uttrycksformer (se Waerland 1938:56, jfr 1960:17f). På motsvarande sätt kan det ”ondskefulla” sockret idag, i medicinska eller kvasimedicinska hälsodiskurser och i populariseringar av dessa, explicit hänföras till Frestaren (se DeMaras 2008).⁹

Socker framstår inte bara som en ”vit fara”, utan som det kanske största hotet mot civilisationen i den svenske folkhälsoreformatorn Are Waerlands vegetariska livsåskådning. Jämte vitt socker (men inte gråbrunt råsocker) utesluts vitt mjöl, kött, salt, kaffe,

kakao, alkohol och tobak. Den asketiska och disciplinerande livsföringen rimmar med Waerlands (1948:11–16; 1950:7) vetenskaps- och civilisationskritiska sinnelag. Hållningen blir också begriplig utifrån hans idealistiska världsåskådning och icke-konventionella, anti-dogmatiska men djupa religiositet (se Ebba Waerland 1960:17f). Förvisso bejakar Waerland naturen men det finns en okuvlig vilja att höja sig över det jordiska, övervinna döden och fortsätta utvecklingen in i oändligheten. De andliga faktorerna bör beaktas i dietetiken för att individen ska fullkomnas till vad som kan ses som en nietscheansk övermänniska (Waerland 1960:78f,126; jfr 1934/1979:330). Men för att skilja sig från den ”konservativa” massan och upptas i ”hälsans utvalda folk” (1948:25), krävs en dietisk omvändelse. För att bevisa sin storhet måste man gå i närkamp med lockande och bedrägliga födoämnen, så som kakao, alkohol och socker. I denna gäckande materia uppenbarar sig raffinerat socker som det mest ondskefulla. Kanske för att det så förrädiskt smugit sig in i den nykteristiska frikyrkligheten via kaffets trojanska häst? I den apokalyptiska och vitalistiska kampskriften *Död åt det vita sockret – liv åt de vita folken* pekars sockret ut som ”folkfienden n:r 1” (1938:56).

Socker hade till skillnad från andra orientalska och koloniala stimulantia, såsom te, kaffe, kakao, tobak, rom och andra rusdrycker, klarat sig undan religiös fördömelse under för- och tidigmodern tid (Mintz 1986:99f). Den som åt socker började inte vingla, sludra eller hosta. Tvärtom var sockret så intimt förknippat med medicinen att det tolererades och även uppmuntrades under fastan (se von Lippmann 1890:234f).

Det var först under 1900-talets sista kvartssekel som socker började betraktas som ett folkhälsopolitiskt problem i Sverige (om man bortser från föregående diskussioner om karies).¹⁰ Vissa europeiska läkare hade emellertid redan under 1600-talet varnat för

Inom 1930-talets svenska vegetariska reformkoströrelse betraktades sockret som ”en vit fara”, här omhuldad av en orm, den bibliska metaforen för lögnaktighet och frestelse. Framsida till Are Waerlands *Död åt det vita sockret*, utgiven av Reformförlaget 1938. Okänd illustratör.

ett alltför ymnigt bruk av socker inom medicinen (t.ex. Hart 1633:96f), vilket sammanföll med att socker hade blivit en etablerad produkt i det koloniala systemet. I takt med sjunkande sockerpriser från 1600-talet och framåt (Rönnbäck 2007:9), först i England men sedermera även i Sverige, kom socker än mer att associeras med matlagning istället för läkekonst. Det är som om den ökande användningen av socker i samhället devalverade dess helande medicinska egenskaper. Vad man kan notera är att de negativa effekter som vissa läkare tillskrivit socker historiskt – näringsbrist, karies, fetma och diabetes från 1600- och 1700-talen (Hart 1633:96f; Slare 1715; Feudtner 2003:5), hyperaktivitet och

sockerberoende från tidigt 1900-tal (Shannon 1922; Ouédraogo 2001:229) – fortfarande, i högre eller lägre grad, är medicinskt omtvistade (jfr Prinz & Riddle 1986:151; Nigg 2006:274f; Lindroos 2005).

Sockret har haft en ojämförlig ekonomisk betydelse för västerlandet. Dess vita färg har under århundraden, hos såväl muslimer som kristna, associerats med det heliga, fridfulla, rena och helande (Korthals 2004:120). Dessa faktorer kan möjligen bidra till att förklara varför steget från att upptäcka indikationer på en samvariation mellan sockerkonsumtion och viss sjuklighet, till att skapa en konsensus kring deras eventuella orsakssamband, varit så stort. Med ett språkbruk hämtat från materiella kulturstudier skulle man kunna säga att de medicinska forskare som engageras i hälsopolitiska diskussioner om socker, liksom övriga medborgare, då inte bara förhåller sig *till* socker utan också *med* hjälp av det. Socker finns överallt i kulturen, till och med i kropparna, och forskaren som har att ta ställning till om socker meningsfullt kan tillskrivas det stigmatiserande epitetet ”beroendeframkallande” är sannolikt själv en sockerbrukare. Den teoretiska och diagnostiska betydelsen av sockret ligger så att säga inkapslad i det materiella bruket av sockret (jfr Frykman 2006:74), vilket delvis sätter ramarna för hur det kan värderas.

Sockrets blod – blodets socker

Den franske fysiologen Claude Bernard upptäckte under 1840-talet att stärkelse och socker (sackaros) i födan förvandlas till blodsocker (glukos) i levande varelser (Holmes 1974:75). Det är närmast en ironi att upptäckten gav upphov till en term, ”blodsocker”, som nära på är identisk med slaverikritikens retoriska blod/socker-figur. Som vi har sett var positiva associationer mellan blod och socker inte ovanliga bland humoralpatologiskt inspirerade läkare, från Sīnā till Linné. Men kan det vara så att den medicinska terminologin även

informerades av slaverikritikens mer negativa kulturella metaforik? Frågan är svårbesvarad men ändå berättigad. En strategi bland författarna som kritiserade sockerslaveriet var att först förskjuta perspektivet från den vite konsumenten till den svarte producenten, och där efter förvandla neger slavens agrara arbetsprodukt – sockret – till hans fysiska *utsöndring* av *blod*, svett och tårar. *Sockerkristallerna* var, mer än på ett analogt plan, slavens *blod-droppar* (Sussman 1994:53f), vilka därmed materialiserade slaveriets bortträngda trauma.

Med Bernard började den vite europén i sin diet spjälka sitt livsviktiga ”blodsocker” från den mörkhyade plantagearbetarens ”blodbesudlade” kolonialsocker. Som metaforisk figur förvandlades *sockrets* blod – plantagearbetarens livsdränerande produktion – till *blodets* socker (glukos). Metaforiken gör än idag att ”socker” och ”blodsocker” i vissa sammanhang inte bara används synonymt utan också, som vi strax kommer att se, kan förväxlas. 1700-talets upplysta författare hade vunnit insikt i hur sockerrörsplantagerna skördade mänskligt liv (blod). Vetenskapsmän bevisade efterkommande sekel att människokroppen behövde socker (blodglukos). Därmed skiftades fokus tillbaka från producentens till konsumentens behov, vilket gav råvaruutvinningen och den koloniala kosthållningen ökad legitimitet.

Upptäckten av blodsockret var en förutsättning för att exempelvis Bolin (1933:17) skulle rekommendera socker till idrottsmän – som deras viktigaste födoämne. Det faktum att människor *har* ett blodsocker (glukos) tycktes implicera ett behov av att *äta* socker (sackaros). Det finns fortfarande kvar rester av detta. Dietister har av hävd rekommenderat en relativt stor mängd socker, numera rikligt med oraffinerade kolhydrater, till gagn för nervceller, hjärna och muskler. Det är rimligt att anta att konsolideringen av denna föreställning, om kolhydraternas energiprimat (t.ex. Livsmedelsverket 2012),¹¹ kan ha hjälpts på traven

av den suggestiva upptäckten av blodsockret. Det finns än idag en utbredd uppfattning om att människan ”behöver” socker. Även bland medicinska forskare hävdas ibland oreflekterat att ett intag av socker är ”livsnödvändigt” (t.ex. Franck 2005:1634), trots att det är svårt, om inte omöjligt, att hitta någon välgjord klinisk studie som bekräftar det.¹²

Det är symptomatiskt att en nyckelstrategi som Waerland (1938:17,35,49) använder för att devalvera sockrets status, vid sidan av att omdefiniera det vita – ”oskyldighetens färg” – från liv till död (”det dödvita sockret”), är att slå in en kil mellan socker och blodsocker. Det senare överglänser det vita sockret i alla avseenden, påstår Waerland, och framställer dem som helt väsensskilda.

Föreställningen om det livsnödvändiga sockret kan belysande jämföras med den räds-la för fett som kan vara karakteristisk för olika ätstörningar. Anorexia och bulimi betraktas idag som mångfaktoriella sjukdomar, vilket innebär att det knappast går att peka ut en enda orsak (Garner 1993). En social aspekt i den individualistiska svenska kulturen, där oberoende, integritet och självständighet tronar som centrala värden (Berggren & Trädgårdh 2006), kunde emellertid vara att det kan upplevas som problematiskt att blotta sig inför världen, vilket man i en mening gör när man öppnar munnen för att äta. I synnerhet det feta, och flottiga, framstår som tung eller klubbig materia som gör intrång i våra kroppar och begränsar vår frihet. Filosofen Sartre (1943/1986:70–83) har beskrivit upplevelsen av det *klubbiga*, både bokstavligt och metaforiskt, som djupt problematiskt för den mänskliga existensen. Det klubbiga hotar att förtingliga och uppsluka oss och göra oss ett med världen. Det fäster vid oss och gör oss orörliga. Om man överför Sartres resonemang om det klubbiga till det feta, skulle man kunna säga att fet mat helt enkelt gör oss feta – vi inkorporerar alltså matens egenskaper i oss själva.

Det ”tunga” (och klubbiga) fettets kan här

kontrasteras mot det ”lätta” sockret. På ett språkligt plan tycks *fett* implicera en *fettbildande* kvalitet. Tekniskt sett är emellertid *fett* en av flera kalorikällor, och kan utöver att lagras som kroppsfett förbrännas som energi, transportera vitaminer och bygga upp cellmembran. Identifikationen av (det yttre) fettets på tallriken med det (inre) lagrade kroppsfettet blev djupt inarbetad i Sverige under 1900-talets senare del. Denna tendens kan också urskiljas tidigare under seklet, som här exemplifieras med ett citat av Bolin: ”Vad först de olika födoämnenas fettbildande egenskaper beträffar, så är det ju en självklar sak, att fett i olika former såväl som fet mat i detta hänseende intar första rummet” (Bolin 1933:376). ”Självklarheten” är dock inte en logisk eller empirisk egenskap utan hänför sig snarare till ett metaforiskt eller intuitivt plan.¹³

Sockret i maten, däremot, besitter en absolut lätthet, utspädd i vatten – eller i kroppen – är det substanslöst, vilket gör det närmast kontraintuitivt att tillskriva det fettbildande egenskaper. Den medeltida humorala associationen mellan sockret och luften kan möjligen längre tillbaka ha gett näring till den allmänna föreställningen om sockrets eteriska kvalitet – en ”honung utan bin”. I samband med upptäckten av blodsockret skulle man kunna säga att ”socker” i väsentlig utsträckning också inlemmats i det kroppsliga självet, i subjektet¹⁴, och blivit en konstitutiv del av detta. Den som äter (livsnödvändigt) socker behöver därför (metaforiskt) inte i samma utsträckning *öppna* sig för objektens okända och tröga materia i yttervärlden. Blodsockret tillverkar vi inuti oss själva, emedan de riskabla blodfetterna via maten tycks invadera oss utifrån. Möjligen kan detta bidra till att förklara genomslagskraften sedan 1970-talet hos ett bantningsideal om att i första hand minska på kalorier från fett, snarare än från socker, trots ackompanjerande medicinska rön om inte bara fettets utan också sockrets förmodade effekt på vikt och blodfetter.¹⁵

*Moderniseringen av smakpreferenserna:**Der Mensch ist, was er isst*

Näringsinnehållet i konfektyrer och sötade drycker består väsentligen av ren energi, så kallade tomma kalorier. Trots att ett överintag av de senare kan leda till övervikt och fetma, ligger det nära till hands att uppleva socker som lätt och efemärt (jfr Brillat-Savarin 1825/1985:119), kanske särskilt i relation till annan voluminös, stabbig, tung och mäktig mat. Jag ska i detta avsnitt komma in på genealogin till denna föreställning.

Socker blev en måltavla för 1800- och 1900-talens framväxande svenska vegetariska reformkoströrelse, inom ramen för dess kritik av moderniteten och den moderna kosthållningen (Eklöf 2005:245). Emellertid fanns en annan syn på socker hos den vegetariska rörelsens föregångare. Mystikern Emanuel Swedenborg (1668–1772) uppfattade köttätande som en konsekvens av syndafallet och eftersträvade personligen en så enkel diet som möjligt, i vilken kaffe med mycket socker i praktiken utgjorde huvudkomponenten (Spencer 1995:258; White 1866:182). Inte heller Rousseau, upplysningsfilosofins stora civilisationskritiker, som också han motsatte sig köttätande, fördömde socker. Betingelsen för vilken diet man väljer har enligt honom att göra med såväl klimat som ett aktivt moraliskt ställningstagande, samtidigt som födan återverkar på de moraliska dispositionerna. I de kulturer där man äter stora, alltför stora, kvantiteter har man en affektion för kött, enligt Rousseau. Söderöver, hävdar han, äter man mindre, och detta samvarierar med en förkärlek för frukt och grönt. I Italien, som implicit fyller funktionen av ett föredömligt motexempel mot barbariska köttätarnationer, ”blir man bortskämd med socker och blommor” (Rousseau 1762/1994:97). Vegetabilier i allmänhet och kanske socker i synnerhet utgjorde för Rousseau en buffert mot att utveckla den typ av aggressiva militarism han tillskrev engelsmännen, vilken gick hand i

hand med deras primitiva och råa köttätande (Levenstein 1988:4). Det ljusa och lätta sockret – tidigare associerat med luften – saknar köttets mörka och tunga materia.

Det är därför, vill jag hävda, inte förvånande att socker blev en vanlig ingrediens i många av de lightprodukter som blev populära under 1980-talet. Sockret kunde kompensera för det avlägsnade fettets smak-, konsistens- och volymgivande funktioner (Nordic Sugar 2009c), men utan att det förlänade livsmedlet en motsvarande metaforisk tyngd som fettet hade gjort. Feurst (1991:162) har visat att ordet ”lätt” i svensk livsmedelsmarknadsföring från 1960-talet och framåt förvärvat en mångfald (positiva) innebörder. Man skulle därmed kunna säga att de fettsnåla (men sockerrika) lightprodukterna riktat sig till konsumenter som velat äta ”lättare” (av mat med mindre vikt och energi per volymenhet) – för att i analog mening själva bli *lättare*, inte bara till kroppen utan också till sinnet.

Fett framstår inte bara som ”tungt” (i kraft av sitt höga kaloriinnehåll), utan kan också – om det rör sig om *mättade* fettsyror – beskrivas som ”hårt”. Dessa metaforer framkallar helt andra känslor än de ”lätta” objektens upphöjdhet och följsamhet (jfr Frykman 2006:73).

Att få smak för en särskild sötsak innebär att det blir lättare att tycka om sötsaker i stort, vilket inte verkar ha någon motsvarighet hos smaker som surt och beskt (Mintz 1986:109). Även om forskare identifierat generna bakom sötsuget är dock de kulturella omständigheterna avgörande för *hur* benägenheten aktiveras. Hur, när och i vilka mängder socker äts tycks vara avhängigt den allmänna näringssammansättningen, vilka smaker som uppövats historiskt, hur de taxonomiserats, hur sofistikerad matlagningskonsten är och i vilken utsträckning produktionsförhållandena moderniserats. Mintz (1986:131) menar att man inte äter lika mycket socker i kulturer där det söta inte erkänns som en autonom smak;

en mindre mängd socker kan ingå i flera rätter men koncentreras som regel inte i en efterrätt. I detta fall är socker fortfarande mer sötning, om inte krydda, än mat. En förväntan om att en särskild rätt – efterrätten – *ska* vara söt, och kommer att tillfredsställa en längtan efter det söta, förutsätter bland annat att socker är billigt, tillgängligt och har gjorts synonymt med sötma. Svaret på frågan varför vi äter socker har alltså en utpräglad kulturell dimension. Betingelsen för att engelsmän, och inte i samma utsträckning fransmän, utvecklade en karakteristisk *sweet tooth*, identifierar Mintz (1986:189) i de förras äldre bekantskap med *ale*, den söta ölen, och de senares vana vid *beskt* vin.

Ordvitsen ”människan är vad hon äter” (*der Mensch ist, was er isst*) sammanfattar den radikale filosofen Feuerbachs (1862/1972) fysiologisk-reduktionistiska materialism, hans ”gastrosofi”, men har också förvandlats till ett världsomspännande ordspråk. Idén om att människans föda bestämmer hennes fysionomiska och moraliska kvaliteter sträcker sig emellertid förmodligen tillbaka till forntiden (Wilkins 1995:3). Mat och dryck har inte minst använts i religiösa, magiska och initierande riter, för att främja kraft, mod, ungdom, vuxenhet och visdom. Man skulle i linje med detta kunna hävda att den svenske 1900-talskonsumenten, genom att äta socker, bildligt *ätit* (förkroppsligad) lycka och modernitet, och på så vis bärgat för att själv bli lycklig och modern.

Inte sällan säger vi om en flicka att hon är ”söt”, och menar då att hon är ”söt” som socker. Linné har förmedlat ett alternativt, men besläktat synsätt. En flicka kan vara (analogiskt) söt *som* socker, men också bli (metaforiskt) söt *av* socker. Linné (1733/1958:159, 1746/1963:28) påstod att blodet blir hett av socker, vilket förklarade varför ”kvinnfolk” var så förtjusta i det. När blodet upphettades blev de mer attraktiva, fick rosigare kinder och skärare hy.

Det söta associeras emellertid också med förkonstling, dekadens och synd, med fnittriga fröknar och förföriska skönheter, lättjefulla och njutningslystna. Mintz (1986:140) menar att så länge som socker uppfattades som *krydda*, samt medicin och särskiljande statusmarkör, betraktades det som ”maskulint”. Det tycks alltså, kan man anta, först ha uppfattats som feminint när det började spridas i vidare kretsar, i form av *söta* desserter och billigare konfektyrer. Denna process verkar ha accelererat under det tidiga 1800-talets borgerliga samhällsomvandling, då borgerskapet i många stycken lyckades omdefiniera den gamla tidens statussymboler. Genom att beskriva brokiga kläder, choklad och andra sötsaker som företrädesvis barnsliga och kvinnliga kunde man förringa adelsmannens anspråk på exklusiv auktoritet (Schivelbusch 1982:102).

Det finns även en strukturell aspekt som kan anläggas på denna process. Ett utmärkande drag hos 1800-talets kostvanor inom den brittiska arbetarklassen var att köttets dyra proteiner först och främst privilegierades för den arbetande mannen, och att modern och barnen, oftare undernärda, fick hålla tillgodo med kolhydratbaserade vegetabilier och successivt kompensera med kalorier från det allt billigare sockret (Mintz 1986:144ff). En indikation på hur intimt det feminina kommit att förbindas med socker är användningen av det engelska adjektivet ”saccharine”, som syftar på något exceptionellt sött. I början av 1900-talet förekom det substantiverat som metafor för Kvinnan – söt och dekorativ, men substanslös och tom (Peña 2010:50).

Om socker var ”maskulint” som *krydda*, men blev asymmetriskt ”feminint” i egenskap av *sötning*, skulle man å andra sidan kunna tala om en parallell utveckling där könsassociationerna konvergerar, i det att socker, först i Storbritannien under 1700-talet men småningom även i Sverige under 1800-talet, började materialiseras som *mat*. För att maxi-

mera avkastningen i den industriella produktionen måste arbetarens spilltid minimeras (Mintz 1986:193). Den brittiska sockerrika färdigmaten var billig, energirik och enkel att inta. Sockret i kexen, i den kondenserade mjölken, i teet och i det vita brödets marmelad- och sirapspålägg piggade upp och gav den manlige arbetaren energi fram till den sena kvällsvarden. Det är ingen tillfällighet att ”snabbmatens” raffinerade kolhydrater, emballerade i burkar, flaskor och pappersförpackningar, har sitt ursprung i England – industrialiseringens spjutspets. När kosthållet för svenska skogs- och bruksarbetare moderniserades i början av 1900-talet, i riktning mot kollektiva måltider tillredda av kokerska, fick de möjlighet att komplettera sina traditionella fläsk- och mjölrätter med lingonsylt, kräm, frukt- och saftsoppa, puddingar och ”tedricka” (Qvarsell 2005b:230ff).

Det lättätna sockret förkroppsligar modernitetens effektivitets- och rationalitetskult och borgar för att dess kapitalistiska energier reproduceras. I sockret fann europeiska politiker och industrialister under 1800- och 1900-talet en vara som kunde massproduceras, som stimulerade sin egen efterfrågan och som gjorde maten lättare att äta (fortare och oftare), till gagn för arbetsprocessen. För industriarbetarna i framförallt Storbritannien innebar utvecklingen under 1800-talet att de kunde assimilera ett individualiserat kostintag som alltmer frigjorde dem från familjens och bondesamhällets feodala begränsningar. Hälsoundersökningar från slutet av 1800-talet visade att socker även för svenska skogsarbetare hade kommit att utgöra en betydande del av energiintaget (Qvarsell 2005b:230), inte minst som ingrediens i kaffet. Rustad med socker, saltat fläsk och konsten att tillreda enkla mjölrätter fick familjeförsörjaren lättare att reda sig själv och ta tillfälliga arbeten på främmande ort. Sockret, och på sikt sockerrik färdigmat, betingade därmed skapandet av nya konsumentgrupper, och kunde samtidigt

kontinuerligt erbjuda nya möjligheter till differentiering, expansion och intensifiering av konsumtionsmönstren.

Socket beskrivs av Mintz (1986:183, 208) som en frihetssymbol för den enskilde i 1980-talets brittiska och amerikanska samhälle. Med tillgång till socker har det goda livet hamnat inom räckhåll och även den fattige har kunnat höja sin levnadsstandard. Men, kan man skjuta in, sockret har också maximerat maktens ”frihet” över individen, vilket innebär att den *yttre* frihetsinnehållningen skiljer sig från den *inre*. Ur samhällsekonomisk 1800- och 1900-talssynpunkt föreföll det som om omkostnaderna för att reproducera arbetarklassen i Sverige och västvärlden sjönk i takt med utbredningen av det energirika och billiga sockret; inte minst blev arbetarna mindre oregerliga om de i högre grad eftertraktade socker än alkohol. När den västerländska individens frihet att välja mellan olika sockerrika helfabrikat ökade under efterkrigstiden, blev hon emellertid mer passiv i förhållande till livsmedelsproduktionen och sin egen kosthållning. Övergången till lättäten sockrad mat innebar att arbetarna kunde göra flera saker samtidigt, vilket innebar att den klassiska kapitalistiska motsättningen mellan arbete och fritid delvis upplöstes, om än på kapitalistens villkor.

Även om inte socker längre är överklassens verktyg att bekräfta sin status, tycks desserter och sötsaker ännu få gemene man att en smula känna sig som ”fint” folk. Genom att äta socker kan man förädla sin identitet. Mintz (1986:173,185) konstaterade i mitten av 1980-talet, en tid som kännetecknades av en omsvängning i hälsovårdande myndigheters syn på socker, inte bara i USA utan också i Sverige¹⁶, att det trots varnande rön om sockrets skadlighet fortfarande upplevdes som privilegierande att få servera, och serveras, en söt efterrätt. Efterrättens positiva performativa funktion i 2000-talets Sverige blir kanske tydligast i traditionella ritualer som har med

separation och förening att göra, på begravingar och bröllop (Torell 2007:11). Möjligen som en reaktion mot de senaste årens stora intresse för recept på kalorinsnåla och ekologiska efterrättsalternativ har konsten att baka amerikanska *cupcakes*, med extravagant sötma, glasyr, garnityr och karamellfärg, idag seglat upp i svensk media som en statushöjande och trendriktig färdighet.¹⁷ Det är emellertid en ironi att sedan de lägre klasserna imiterat och övertagit överklassens vana av regelbunden sockerkonsumtion, så har de inte så mycket ärvt dess förnämhet som dess karakteristiska korpulens och svarta tänder.¹⁸

Avslutning

Socket var i det för- och tidigmoderna Sverige en exklusiv lyxvara. Från mitten av 1700-talet spreds det inom de välbärgade skikten av borgerskapet, som imiterade aristokratins kulinariska vanor. Under 1800-talet möjliggjorde ett sjunkande pris att socker successivt blev en självklar del av kosthållet inom bredare samhällsskikt. När socker idag sätts i samband med övervikt, diabetes och hjärt- och kärlsjukdom, har aristokratins gastronomiska statusmarkör delvis förvandlats till emblemet för de underprivilegierades skräpmat.

Det tycks hos en del av de sockerkritiker som jag lyft fram från 1930-talet och framåt finnas en närmast irrationell rädsla för socker, som kan bli en förenklande symbol för en ohälsosam livsstil överhuvudtaget. I samtidens restriktiva kost- och näringsråd avseende bruk och missbruk av socker, samt i deras implementering och popularisering, aktualiseras även attityder som kan minna om puritanismens oförsonliga syndastämpel av socker, samt slaverikritikens skuldbeläggande av den "blodbesudlade" kolonialsockerkonsumtionen. Medikaliseringen av sockerkritiken har inte alltid bidragit till sockrets avmystifiering; en del av sockrets demonisering har levt vidare i vetenskaplig språkdräkt. Av hävd har det emellertid även funnits en tendens att ladda

socket med ensidigt positiva övertoner, samt generalisera dess föregivna "naturlighet", vilket möjligen, vid sidan av rent ekonomisk-politiska intressen och förutsättningar, har bidragit till svårigheten att uppnå konsensus om sockrets förmodade skadlighet, liksom om eventuella gränsvärden och straffskatter.

Den långlivade föreställningen om sockrets ändamålsenliga och lyckobringande egenskaper, ur såväl individ- som samhällssynpunkt, i Sverige suggererad av svenskhetens koppling till moderniteten, kan också vara en faktor bakom svårigheten att omorientera den traditionella jordbruks- och livsmedelspolitiken avseende socker. Sannolikt har svenskars moderna självbild även gjort det svårare för *kritiker* av socker att hitta ett konstruktivt tonläge. Waerlands oförsonliga förmaningar illustrerar hur antagonistiskt laddad diskussionen kan bli. För den presumtive sockerkritikern står nämligen mycket på spel. Kritik mot sockerätande har kunnat uppfattas som ett angrepp mot svenskars kulturella och sociala identitet, om inte mot själva deras *nationalitet*. Den drabbar själva hjärtat av den endemiskt svenska fikainstitutionen. Samtidigt kan man inte blunda för frågan om inte aversionen mot socker inom den typ av renlevnadsrörelse som åtminstone Waerland förkroppsligar i en mening innehåller en godtycklig komponent. Det övergripande problemet för honom är väsentligen den moderna och "onaturliga" livsstilen. Då socker är en symbol för moderniteten blir sockerkritiken en strategi för Waerland att angripa civilisationen som sådan.

Socketrets kulturhistoriska metamorfoser ger exempel på hur inre och yttre mening både konvergerar och divergerar. Om *individen* ursprungligen uppfattade sockret som hälsobringande och statusbekräftande, kom detta att motsvaras av att det i den politiska retoriken framstod som outhärligt för *nationens* välstånd och autonomi. För 1930-talets svenska arbetare blev sockret en nödvändighet, vilket korresponderade mot en uppfatt-

ning bland samtida politiker om att det mer eller mindre var en nationell angelägenhet att tillhandahålla deras socker, genom att öka tillgången och sänka priserna.

Vad händer då med den yttre meningen när den inre förändras? Om socker för allt fler framstår som något att undvika, kan frågan ställas om den dialektiska begreppsutvecklingen inte stannar vid socker som privilegierande *sötning* och *mat*, utan som stigmatiserande *drog*, eller om det kommer återställas till måttfull *krydda*? När det gäller dagens svenska och europeiska sockernäringspolitik är det tydligt att förändringen av den yttre meningen släpar efter. Den makroekonomiska sockerdiskursen (socker är oundgängligt för nationell tillväxt) modellerades initialt på en medicinsk mikrodiskurs (socker främjar patientens hälsa), som sedan det sena 1900-talet i mångt och mycket förlorat sin giltighet. Den nationalekonomiska retoriken har emellertid i viss utsträckning assimilerats av läkarna själva, vilket möjligen gör de individuella bevekelsegrunderna för att äta respektive inte äta socker mer motsägelsefulla. Professor Claude Marcus, överläkare vid Karolinska institutet, har bland annat gjort sig känd för att kräva straffskatt på sockerrika livsmedel (Marcus m.fl. 2010), men han anser inte att svenskar bör sluta äta sötsaker, eftersom de är, som han säger, ”en del av vår kultur” (återges efter Bergling 2007). Fred Nyberg, professor i biologisk beroendeforskning vid Uppsala universitet, är övertygad om att socker är starkt nedbrytande och till och med beroendeframkallande, men beskriver det som en på traditionella grunder oundgänglig del av det svenska kosthållet (Sundelin 2011). Sockret är måhända skadligt för individen, men hälsosamt för samhällskroppen.

Kristian Petrov, FD
Södertörns högskola, Huddinge

Noter

- 1 Jag har tidigare tangerat några av denna artikels resultat i den kortare essän ”Söta drömmar och diaboliska frestelser” (Petrov 2010a; jfr även Petrov 2010b). Jag vill tacka min tidigare kollega, vetenskapsteoretikern Dick Kasperowski, för givande samtal som inspirerade till studiens ursprungliga idé.
- 2 De äldsta belägen för ”efterrätt” i svenskan är från 1600-talet, även om de då inte uteslutande syftade på något sött. ”Dessert” lånades dock in till svenskan på 1700-talet som en beteckning för en anrättning, vars utmärkande egenskap var att den just var söt, en bakelse, konfekt, kompott, som serverades som måltidens sista rätt (SAOB 1898–2009).
- 3 Enligt Shammas (1990:136–137) spenderade en genomsnittlig brittisk arbetarfamilj i slutet av 1700-talet mer än tio procent av sin inkomst på te, socker och sirap, vilket innebar att kalorier från socker började ersätta näring från andra energikällor.
- 4 Se not 7.
- 5 Man får här betänka den viktiga, om inte avgörande, roll som sockerbruken hade spelat i Sveriges omvandling till ett modernt industri- och konsumtionssamhälle i slutet av 1800-talet. Intressant nog sammanföll revideringen av kostråden från början av 1970-talet med sockerindustrins avtagande strategiska betydelse. 1960-talets politiska diskussion fokuserade alltmer internationella försörjningsproblem och det omfattande inhemska sockerstödet uppfattades snarast som ett hinder för att främja u-ländernas sockerexport (se Kuuse 1982:220).
- 6 Att sockret konkurrerade ut honungen i bakningen var inte enbart en fråga om smakstandardisering och ökad tillgång till socker. Socker fick ett allmänt övertag sedan det alltmer ersatt honung i medicinen – en övergång som föregick förändringen i matlagningen. Även när socker och honung – i egenskap av medikament – användes parallellt, tycks det ha funnits fler reservationer mot honungen, som mer framstår som fattigmansmedicin (se Hart 1633:96).
- 7 En jämförelse mellan Rückerschölds (1796) och Wargs (1755) kokböcker ger vid handen att Rückerschöld, trots sin skepsis mot importerade kryddor, rekommenderade socker i långt fler recept än vad Warg gjorde (även om Rückerschölds sparsamhetskrav i vissa fall även omfattade socker). Jag tackar ekonomihistorikern Klas Rönnbäck för att ha uppmärksammat mig på denna diskrepans.

- 8 Så var t.ex. söt choklad mer utbrett i det katolska Sydeuropa.
- 9 Pediatrikprofessorn Robert H. Lustig höll sommaren 2009 en 90-minutersföreläsning om socker/fruktsocker som lades ut på Youtube. Den 21/9 2012 hade den laddats ned närmare tre miljoner gånger. Lustig karakteriserar socker (främst fruktsocker men även vanligt socker) som ”giftigt” och ”ont”. Föreläsningen har gett otaliga ekon i mediavärlden, där socker, eller fruktsocker, refereras som ”djävulens godis” (se Naish 2011). I Waerlands (1938) sockerkritik associeras sockret med Midgårdssormen och ormen i paradiset.
- 10 Även om kritik av socker, med rötter i bl.a. 1700-talspuritanismen, hade ventilerats inom den svenska reformkoströrelsen sedan slutet av 1800-talet, var det först långt senare som den blev vetenskapligt salongsfärdig. En föregripande roll för sockerkritikens medikaliserings spelade flera läkare som varnade för socker under 1900-talets första hälft. Den norske barnläkaren Arthur Collett (t.ex. 1935) hade i många år varit hälsopolitiskt aktiv i kampen för minskad sockerkonsumtion. En nyckelroll spelade senare John Yudkin som 1972 lyckades nå en bredare internationell publik med sin bok *Rent, vitt, livsfarligt* (sv. översättning 1973) som populariserade hans decenniegamla forskningsresultat. 1970-talet blev också det decennium då svenska hälsomyndigheter gradvis började svänga i sockerfrågan. Experter förordade nu en minskning av sockerkonsumtionen för att främst kunna förebygga karies, men socker sattes ännu inte i samband med några s.k. välvärdnadssjukdomar (Socialstyrelsen 1971:11). Man får här betänka att socker fram till 1971 av Statens institut för folkhälsan hade räknats som en naturlig del av svensk matlagning och en ”välbalanserad kost” (Westin och Wretling 1963:50). Det var först 1981 och framåt, startpunkten för de första officiella ”näringsrekommendationerna”, som socker sattes i samband med t.ex. övervikt (utöver karies) (Bruce 1981:5).
- 11 Det bör påtalas att uppfattningen om kolhydrater som den viktigaste energikällan blivit alltmer kontroversiell i svenska media under de senaste åren. Kritiken av de officiella kostråden från enskilda svenska läkare och den s.k. LCHF-rörelsen (Low Carb/High Fat) har nått sådana proportioner att den inte bara förundrat svenska sociologer (Gunnarsson & Elam 2012) utan t.o.m. skapat uppståndelse inom det internationella medicinska forskarsamhället (Mann & Nye 2009).
- 12 Den mänskliga organismen kan i ett tillstånd av kolhydratbrist bilda glukos av protein och glukos eller ketonkroppar av fett, som försörjer hjärnan med energi. Detta kan förklara hur inuiter kunnat leva på en exklusivt animalisk kost. Människan behöver alltså inte kolhydrater (stärkelse och sockerarter) för att *överleva* (åtminstone inte under en begränsad tid). Huruvida detta empiriska faktum diskvalificerar kolhydrater som en ”essentiell” näringskälla, i analogi med vissa fett- och aminosyror, åtminstone för att kroppen ska fungera *optimalt*, är emellertid en kontroversiell fråga inom nutritionsforskningen (Westman 2002). En viss mängd kolhydrater skulle emellertid kunna betraktas som *indirekt* essentiella då naturlig C-vitamin, som människor inte kan tillverka själva, nästan enbart förekommer i kolhydratkällor. Det råder dock inget vetenskapligt tvivel om att även om kroppen skulle ”behöva” glukos från kolhydrater så kan de senare hämtas från en föda som uteslutande består av (oraffinerad) *stärkelse*, och alltså inte *nödvändigtvis* från ”socker”, kolhydraternas ”renaste form” (jfr Franck 2005:1634).
- 13 Ännu understryks i fjärde upplagan av de nordiska och svenska näringsrekommendationerna, NNR 2004/SNR 2005 (planerade att ersättas av ”NNR 2012”), att totalintaget av fett bör minska, och kolhydrater öka, för att förebygga risken för fetma (Livsmedelsverket 2005:5f).
- 14 Enligt Bolin (1934:7f, 11, 14) är socker vår primära energikälla, det ”renaste” födoämnet (”koncentrerat solljus”), vilket bör förtäras i rikliga mängder från tidiga barnaår.
- 15 Officiella svenska kostråd har sedan 1970-talet generellt föreskrivit *minskat* intag av fett och *ökat* intag av kolhydrater (undantaget raffinerat socker) (Livsmedelsverket 2005:5, 6). Asymmetrin mellan fett och andra kalorikällor var redan tydlig i Socialstyrelsens broschyr om viktminskning från 1978. Under rubriken ”Vilken mat blir man särskilt fet av?” nämns ”socker” respektive ”sötsaker” varsin gång. ”Fett” tillsammans med ”mager” förekommer däremot fem gånger (Socialstyrelsen 1978/1979:6). Fett är något bantaren uppmanas att ”minska på”, ”undvika”, ”skära bort” och ”se upp med” (s. 6, 12, 13). En känsla av att fett är ett *externt* hot som närmast kan invadera bantaren aktualiseras också i ICA:s lättviktsguide från samma decennium. Ban-

- taren bör ”akta sig” för fett och helst ”hoppa över” så mycket hon eller han kan (ICA 1976:5, 15). Jag tolkar kontentan som att det är mer i den ordinära *maten* problemet ligger än i sötsakerna. Sockret representeras sällan mer konkret än som ”söta saker” medan det önskade fettet kan åskådliggöras ostensivt som ”fett kött och fet fisk [sic], feta såser och vispgräddade till nyponsoppa” (s. 10). Man skulle kunna säga att sötsaker i kost- och bantningsråden ytterst framstår som ”dåliga”, särskilt i för stora mängder, samtidigt som fett dessutom framställs som ”farligt”. Rekommendationerna har om inte betingat så onekligen kunnat legitimera en motsvarande asymmetri i ett svenskt bantningsmönster från 1970-talet och framåt. Edlund (1997:39, 46), som konstaterar att bantning bland ungdomar ökat sedan 1970-talet, har visat hur grupper av svenska flickor och unga kvinnor under 1990-talet i bantningssyfte kanske framförallt valde bort mjölk och smör samt hoppade över större måltider. Att sockret har fallit mellan två stolar har knappast undgått tillverkare av kalorislåda måltidsersättningar; många bantningsbars och -drycker har visat sig innehålla stora mängder tillsatt socker (Elliot 2012).
- 16 Se not 10.
- 17 I tidningen *Allt om mat* introduceras de amerikanska kakorna som ”Färgglada cupcakes, söta och underbara. Bjud på senaste hajpen och gör som i ’Sex & the city’, njut av de bedårande bakverken” (Jonsson 2010).
- 18 För en utomstående beskrivning av det sockerkonsumerande engelska hovets fysionomi i slutet av 1500-talet, se Hentzner 1598/1757:26.
- Litteratur**
- Andersson Nycander, Gunnel & Svarfvar, Sofia 2005: *Bönder, handel och hunger. Ett material från Lutherhjälpen om hungerns orsaker och vad vi kan göra för att bekämpa dem*. Uppsala: Lutherhjälpen.
- Appadurai, Arjun (red.) 1986: *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- ASA (American Sugar Alliance) 2009: ”Reform” of the sugar regime. ASA. <http://www.sugaralliance.org/sugar-trade/european-union.html>. Sidan besökt 9/12 2010.
- Berggren, Henrik & Trädgårdh, Lars 2006: *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- Bergling, Mikael 2007: *Kraftig ökning av godisätande*. Testfakta. <http://www.testfakta.se/livsmedel/article15202.ece>. Sidan besökt 23/1 2011.
- Björck, Henrik 2002: Den sociale ingenjören på intressekontoret. En studie i svensk välfärdshistoria. *Lychnos*.
- Björk, Fredrik 2003: ”Ett energinäringsmedel av största värde”. Betsockrets genombrott i Sverige. I: Mårald, Erland & Nordlund, Christer (red.): *Värna, vårda, värdera. Miljöhistoriska aspekter och aspekter på miljöhistoria*. Umeå: Umeå universitet.
- Bolin, Iwan 1933: *Vår föda. Dess betydelse och ändamålsenligaste sammansättning*. Stockholm: Tiden.
- Bolin, Iwan 1934: *Sockret. Vårt billigaste födoämne*. Göteborg: Göteborgs Litografiska Aktiebolag.
- Bommenel, Elin 2006: *Socketförsöket. Kariesexperimenten 1943–1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa*. Lund: Arkiv.
- Boseley, Sarah 2003: Sugar industry threatens to scupper WHO. *The Guardian* 21/4.
- Brillat-Savarin, Jean Anthelme 1825/1985: *Smakens fyziologi eller Meditationer i transcendent gastronomi*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Bruce, Åke 1981: Svenska näringsrekommendationer [1:a upplagan]. *Vår Föda* 33:8,9, 1–10.
- Collett, Arthur 1935: Socker. *Sundhetsbladet* 103:5.
- Condorcet, Jean Antoine de 1793/2001: *Människosläkarets andliga förkovran*. Stockholm: Carlsson.
- Conrad, Glenn R. & Lucas, Ray F. 1995: *White gold. A brief history of the Louisiana sugar industry, 1795–1995*. Lafayette: Center for Louisiana Studies.
- DeMaras, Denise 2008: *Sugar is the Devil*. Health and Fitness. http://poznaisbebya.com/newsengall/nutrition/news_2008-04-21-13-16-03-421.html. Sidan besökt 6/12 2011.
- Edlund, Birgitta 1997: *Dieting in Swedish children and adolescents*. Diss. Uppsala universitet: Centre for Caring Sciences.
- EFSA 2010: Scientific opinion on dietary reference values for carbohydrates and dietary fibre. *EFSA Journal*, 8:3, 1462–1539.
- Eklöf, Motzi 2005: Vegetarisk (rå)kost och det reformerade livet. Maximilian Bircher-Benner och de svenska hälsokostrelserna. *Lychnos*.
- Elliot, Katia 2012: *Måltidsersättningar – en sockerfälla*. SVT. http://svt.se/2.22620/1.2731956/maltidsersattningar_-_en_sockerfalla. Sidan besökt 28/5 2012.
- Exportrådet 2010: *Godisgata banar väg för ökad export*. Exportrådet. <http://www.swedishtrade.se/sv/>

- om-exportradet/pressrum/pressmeddelanden/Pressmeddelanden-2010/Godisgata-banar-vag-for-okad-export/. Sidan besökt 1/3 2012.
- Feudtner, Chris 2003: *Bittersweet. Diabetes, insulin, and the transformation of illness*. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press.
- Feuerbach, Ludwig 1862/1972: Das Geheimnis des Opfers oder Der Mensch ist, was er ißt. I: *Gesammelte Werke*. 11. Berlin: Akademie Verlag.
- Feurst, Ola 1991: Kost och hälsa i marknadsföringen. En analys av system och processer i vilka våra matvanor formas. Med betoning på livsmedelsannonsers spegling av livsideal och konsumtion 1950–85. Stockholm: Företagsekonomiska institutionen, Stockholms universitet.
- Folkhälsoinstitutet 2009: *Kost – främjande insatser*. Folkhälsoinstitutet. <http://www.fhi.se/Handbocker/Uppslagsverk-barn-och-unga/Kost---framjande-insatser/>. Sidan besökt 1/3 2012.
- Franck, Johan 2005: Skilj på ätstörning och beroende – även om biologiska mekanismer är lika! *Läkartidningen*, 102:21, 1633–1635.
- Fransson, Ola 1998: Danska bönder och den svenska staten. *Ord & Bild*, 4.
- Frykman, Jonas 2006: Ting som redskap. *RIG – Kulturhistorisk tidskrift*, 89:2, 65–77.
- Galenos ca 180 e.Kr/2000: *Galen on food and diet*. New York: Routledge.
- Galindo-Cuspinera, Veronica m.fl. 2006: A TAS1R receptor-based explanation of sweet "water-taste". *Nature*, 441, 354–357.
- Garner, D.M. 1993: Pathogenesis of anorexia nervosa. *The Lancet*, 341:8861, 1631–1635.
- Gunnarsson, Andreas & Elam, Mark 2012: Food fight! The Swedish low-carb/high fat (LCHF) movement and the turning of science popularisation against the scientists. *Science as Culture*: <http://dx.doi.org/10.1080/09505431.2011.632000>.
- Götrek, Sara Charlotta 1831: *Sommar-handbok, för unga husfruar /.../*. Stockholm: W. Lundequist.
- Götrek, Sara Charlotta 1835: *Handbok för dryckers beredning /.../*. Stockholm: W. Lundequist & R:is Bokhandel.
- Harrison, Dick 2002: *Jarlens sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige*. Stockholm: Ordfront.
- Harrison, Dick & Ulvros, Eva Helen 2003: *Historie-bok för kakälskare. En annorlunda bakbok*. Lund: Historiska Media.
- Hart, James 1633: *Klinike, or The diet of the diseased*. London: John Beale.
- Hedlund, Thomas & Person, André 2009: *Godis åt folket: En bok om hur svenskarna blev sockerslavar i karamellkungens rike*. Stockholm: Anderson Pocket AB.
- Helmius, Agneta 1993: "Det olyckliga svenska fruentimret". *Om kokboks författarinnan Anna Maria Rückerschöld och kvinnors villkor på 1700-talet*. Stjersund: Polhemsstift.
- Hentzner, Paul 1598/1797: *A journey into England*. London: Strawberry Hill.
- Holmes, Frederic Lawrence 1974: *Claude Bernard and animal chemistry. The emergence of a scientist*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press.
- ICA 1976: *Lättviktsguiden: Banta med kalorier/Joule och kolhydrater*. Uppsala: ICA bokförlag.
- Johansson, Alf W. 2001: Inledning. Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget. I: Johansson, Alf W. (red.): *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet*. Stockholm: Prisma.
- Jonsson, Petra 2010: *Så bakar du trendiga cupcakes*. Allt om mat.se. <http://www.alltommat.se/Inspiration/Sa-bakar-du-trendiga-cupcakes-1.43367>. Sidan besökt 26/5 2012.
- Jönsson, Håkan 2005: *Mjök – en kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Kant, Immanuel 1795/2003: *To perpetual peace. A philosophical sketch*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Korthals, Michiel 2004: *Before dinner. Philosophy and ethics of food*. Dordrecht: Springer.
- Kuuse, Jan 1982; *Socketbolaget Cardo 1907–1982*. Malmö: AB Cardo.
- Lago, Enrico Dal 2010: Comparative slavery. I: Paquette, Robert & Smith, Mark M. (red.): *The Oxford handbook of slavery in the Americas*. Oxford: Oxford Univ. Press (OUP).
- Latour, Bruno 2005: *Reassembling the social. An introduction to actor-network-theory*. Oxford: OUP.
- Levenstein, Harvey A. 1988: *Revolution at the table. The transformation of the American diet*. Oxford: OUP.
- Lindfors, A. Otto 1907: *Några Linné-studier*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Lindroos, Anna-Karin 2005: Ytterligt svaga bevis för sockerberoende hos människa. *Läkartidningen*, 102:21, 1630–1631.
- Linné, Carl von 1733/1958: *Diæta naturalis. Linnés tankar om ett naturenligt levnadssätt*. Uppsala:

- Almqvist & Wiksell.
- Linné, Carl von 1746/1963: *Anmärkingar om thée och thée-drickandet*. Stockholm: Fabel.
- Linné, Carl von 1765/1968: *Om bruket av varm och kall mat och dryck*. Uppsala.
- Livsmedelsverket 2005: *Svenska näringsrekommendationer* [4:e upplagan]. Uppsala: Livsmedelsverket.
- Livsmedelsverket 2012: *Kolhydrater*. Livsmedelsverket. <http://www.slv.se/sv/grupp1/Mat-och-naring/Vad-innehaller-maten/Kolhydrater/>. Sidan besökt 23/5 2012.
- Lippmann, Edmund Oskar von 1890: *Geschichte des Zuckers. Seiner Darstellung und Verwendung, seit den ältesten Zeiten bis zum Beginne der Rübenzuckerfabrikation*. Leipzig: Max Hesse's Verlag.
- Lovejoy, Paul E. 1989: The impact of the Atlantic slave trade on Africa. A review of the literature. *Journal of African History*, 30: 365–394.
- Mann, Jim & Nye, Edwin R. 2009: Fad diets in Sweden, of all places. *The Lancet*, 374:9692, 767–769.
- Marcus, Claude m.fl. 2010: Skatt på läsk och godis behövs för barnens skull. *DN* 1/4.
- Marx, Karl 1867/1962: *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*. I: *Marx Engels Werke*. 23. Berlin: Dietz Verlag.
- Mazumdar, Sucheta 1998: *Sugar and society in China. Peasants, technology, and the world market*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press.
- Mintz, Sidney W. 1986: *Sweetness and power: The place of sugar in modern history*. New York: Penguin.
- Mintz, Sidney W. 1993: The changing roles of food in the study of consumption. I: Brewer, J. & Porter, R. (red.): *Consumption and the world of goods*. London: Routledge.
- Mintz, Sidney W. 1996: *Tasting food, tasting freedom. Excursions into eating, power, and the past*. Boston: Beacon Press.
- Morton, Timothy 1998: Blood sugar. I: Fulford, Tim & Kitson Peter J. (red.): *Romanticism and colonialism. Writing and empire, 1780–1830*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Morton, Timothy 2004: Preface. I: Morton, Timothy (red.): *Cultures of taste/theories of appetite. Eating romanticism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Morton, Timothy 2006: Food studies in the romantic period. (S)mashing history. *Romanticism*, 12:1, 1–4.
- Naish, John 2011: The rotten truth: Why "fruit sugar" is one of the most damaging ingredients in our food. *Daily Mail* 4/10.
- Nigg, Joel T. 2006: *What causes ADHD? Understanding what goes wrong and why*. New York: The Guilford Press.
- Nilsson, Louise 2005: En grön och gudomlig dryck. Receptionen av asiatiskt te i svensk konsumtionskultur och populär hälsodiskurs. *Lychnos*.
- Nordic Sugar 2009a: *Om socker & hälsa*. Malmö: Nordic Sugar.
- Nordic Sugar 2009b: *En söt historia*. Nordic Sugar. <http://www.nordicsugar.com/sv/kaenn-ditt-socker/naturens-soetma/en-soet-historia/>. Sidan besökt 22/5 2012.
- Nordic Sugar 2009c: *Sockerets funktionella egenskaper* [informationsbroschyr till industrikunder]. Malmö: Nordic Sugar.
- Nylander, Margaretha 1822: *Handbok wid den nu brukliga finare matlagningen /.../*. Stockholm: direct. Henrik And. Nordström.
- O'Connell, Sanjida 2005: *Sugar: The grass that changed the world*. London: Virgin Books.
- Ouédraogo, Arouna P. 2001: Food and the purification of society. Dr Paul Carton and vegetarianism in interwar France. *Social History of Medicine*, 14:2, 223–245.
- Peña, Carolyn De La 2010: *Empty pleasures. The story of artificial sweeteners from saccharin to splenda*. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press.
- Petrov, Kristian 2010a: Söta drömmar och diaboliska frestelser. I: Andrén, Mats m.fl. (red.): *Drömmar. En vänbok till Ingemar Nilsson*. Göteborg: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet.
- Petrov, Kristian 2010b: Socker – livsfarligt eller livsnödvändigt? Idéhistoriska ledtrådar till en medicinsk gåta. I: Johansson, Karin (red.): *Röster från Humanisten 2010*. Göteborg: Humanistiska fakultetsnämnden vid Göteborgs universitet, 2010.
- Phillips Jr, William D. 2004: Sugar in Iberia. I: Schwartz, Stuart B. (red.): *Tropical Babylons. Sugar and the making of the Atlantic world, 1450–1680*. London: Univ. of North Carolina Press.
- Prinz, Ronald J. & Riddle, David B. 1986: Associations between nutrition and behaviour in 5-year-old children. *Nutrition Reviews*, 44: Supplement s3, 151–158.
- Qvarsell, Roger 2005a: Inledning. *Lychnos*.
- Qvarsell, Roger 2005b: Maten och vetenskapen. Näringslära, kostvanestudier och socialpolitik, ca 1880–1960. *Lychnos*.
- Riggins, Stephen Harold 1994: Introduction. I: Riggins,

- Stephen Harold (red.): *The socialness of things. Essays on the socio-semiotics of objects*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1994.
- Roces, Alfredo R. (red.) 1977: *Filipino heritage. The stone age in the Philippines*. Manila: Lahing Pilipino Publishing.
- Rousseau, Jean-Jacques 1762/1994: *Om samhällsfördraget eller statsrättens grunder*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Rückerschöld, Anna Maria 1796: *Den nya och fullständiga kok-boken /.../* Stockholm: A. J. Nordström.
- Rönnbäck, Klas 2007: From extreme luxury to everyday commodity. Sugar in Sweden, 17th to 20th centuries. *Göteborg papers in economic history*, 11.
- SAOB (Svenska Akademiens ordbok) 1898–2009: *Dessert/Efterrätt*. Svenska Akademien. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>. Sidan besökt 23/5 2012.
- Sartre, Jean-Paul 1943/1986: *Varat och intet*. Göteborg: Korpen.
- Schivelbusch, Wolfgang 1982: *Paradiset, smaken och förnuftet. Njutningsmedlens historia*. Stockholm: Alba.
- Shammas, Carole 1990: *The pre-industrial consumer in England and America*. Oxford: Clarendon Press.
- Shannon, W. R. 1922: Neuropathologic manifestations in infants and children as a result of anaphylactic reaction to foods contained in their dietary. *American Journal of Disabled Children*, 24, 89–94.
- Sīnā, Ibn ca 1025/1999: *The canon of medicine I*. Chicago: Great Books of the Islamic World.
- Slare, Frederick 1715: *Experiments and observations /.../ To which is annex'd a vindication of SUGARS against the charge of Dr Willis /.../* London: Tim. Goodwin.
- Socialstyrelsen 1971: *Kost och motion. Ett näringsfysiologiskt underlag utarbetat av Socialstyrelsens medicinska expertgrupp för kost och motion*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen 1978/1979. *En liten bok om bantning*. Solna: LIC Förlag.
- Socialstyrelsen 2011: *Nationella riktlinjer för sjukdomsförebyggande metoder 2011*. Västerås: Socialstyrelsen.
- SOU 1930:35. *Utredning i sockerfrågan*.
- Spencer, Colin 1995: *The heretic's feast: A history of vegetarianism*. Hanover, NH: University Press of New England.
- Stuart Semmel 2004: *Napoleon and the British*. New Haven: Yale Univ. Press.
- Sundelin, Inger 2011: Söt njutning. *SATS magasin*, 1.
- Sussman, Charlotte 1994: Women and the politics of sugar, 1792. *Representations*, 48, 48–69.
- Thorvall, Kerstin 1993/2005: *När man skjuter arbete...* Stockholm: En bok för alla.
- Torell, Ulrika 2007: Att äta världen. De massproducerade sötsakernas idévärldar i Sverige 1860–1914. *RIG – Kulturhistorisk tidskrift*, 90:1, 1–16.
- Waerland, Are 1938: *Död åt det vita sockret! Liv åt de vita folken!* Stockholm: Reformförlaget.
- Waerland, Are 1948: *Hälsans utvalda folk*. Stockholm: Ny Nords förlag.
- Waerland, Are 1950: *Läkekunst – men icke läkevetenskap*. Stockholm: Ny Nords förlag.
- Waerland, Are 1960: *Livsåskådning och personlighet*. Linköping: Hälsans förlag.
- Waerland, Are 1934/1979: *I sjukdomarnas häxkittel*. Arlöv: Reformförlaget.
- Waerland, Ebba 1960: Waerlandsystemets andliga grundval. I: Waerland, Are: *Livsåskådning och personlighet*. Linköping: Hälsans förlag.
- Warg, Cajsa 1755: *Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber*. Stockholm: Lor. Ludv. Greefing.
- Westin, S.I. & Wretling, Arvid 1963: Kostinformation med sju födoämnesgrupper. *Vår Föda*, 7, 49–55.
- Westman, Eric C. 2002: Is dietary carbohydrate essential for human nutrition? *American Journal of Clinical Nutrition*, 75:5, 951–953.
- White, William 1866: *Life of Emmanuel Swedenborg. Together with a brief synopsis of his writings both philosophical and theosophical*. Philadelphia: J.B. Lippincott & Co.
- Wilkins, John 1995: Introduction. Part II. I: Wilkins, John m.fl. (red.): *Food in antiquity*. Exeter: Univ. of Exeter Press.
- Wollstonecraft, Mary 1792/2003: *Till försvar för kvinnans rättigheter*. Stockholm: Ordfront förlag.
- Yudkin, John 1972/1973: *Rent, vitt, livsfarligt. En bok om socker*. Stockholm: Lindqvist.
- Ärlemalm, Inger 2000: *Cajsa Warg, Hiram och de andra: Om svenska kokboks-författarinnor: Med 65 recept*. Bromma: Ordalaget.

SUMMARY

From Blood-Stained Colonial Sugar to Life-Essential Blood Sugar.
Swedish-European Themes in the Global Cultural History of Sugar

Drawing on material cultural studies and classical intellectual history, a cultural history of sugar in Sweden and Europe is reconstructed. The aim is to identify the modern conceptualisations of sugar and historically analyse their dialectical sympathies and antipathies. What are the historical reasons for eating—or not eating—sugar, and how are these actualised today? Sugar's history is followed from antiquity, the middle ages and the Enlightenment up till the present. Sugar was spread in wider European circles only from the 1600s onwards, which triggered various conflicts that in many respects are still current. Was sugar a medicine or a poison, essential or fatal? Sugar played a powerful role in the creation of European wealth and has become intrinsically connected to Western modernity. With a contrastive departure in Mintz (1986) it is shown how the conceptualisations of sugar have changed from signifying an exclusive medicine, spice and sweetener to an omnipresent food (more recently, it might also be referred to as a drug).

Cookbooks indicate that sugar in Sweden was transformed into a mass-consumed food during the 1830s. One hundred years later sugar was among Swedish bureaucrats elevated into the utmost important foodstuff of the future, to which the country had committed itself. Increasing the prevalence and consumption of cheap, energy-rich and chemically pure sugar was considered modern, rational and ethical. By eating sugar a Swede could literally eat happiness, freedom and modernity.

Even critics of sugar consumption have since the 18th century associated modernity with sugar. Sugar crystals embodied civilization's inequality and degeneration. When scientists in the 1840s enthusiastically discovered that sugar in humans was transformed into 'blood sugar', a poetical motive from 1700s slavery criticism was ironically recycled, in which 'sugar' had been attributed with 'blood' in order to *discourage* people's consumption. The medical identification of sugar (sucrose) and blood sugar (glucose) meant that sucrose increasingly was regarded as essential, which gradually helped to consolidate the prevailing idea of carbohydrates as the primary energy source. Although a preference for sweetness is genetic, cultural circumstances determine the forms and scope of sugar consumption.

If sugar previously was a status marker of the aristocracy, it has accompanied by new medical discoveries increasingly become emblematic for the junk food of the underprivileged. Sugar's white colour, purity, status of 'blood sugar', ethereal lightness and historic significance for national growth and autarky, are, however, examples of cultural factors which still legitimise sugar's omnipresence in society. In today's polarised debate about possible threshold values or penalty taxes, many opinions ventilated even in commercial, medical and public health discourses implicitly relate to older religious and cultural ideas and practices.

Barnlekar i växtriket

Bengt af Klintberg

År 2011 omsatte leksaksbutikerna i Sverige ca 3,6 miljarder kronor, vilket betyder att en genomsnittlig familj konsumerade leksaker för ca 1600 kronor. 80 procent av leksakerna var importerade från Kina, och andelen surrande och blippande elektroniska uppfinningar var betydande (Statistiska Centralbyrån).

Man kan knappast tänka sig en större kontrast till vår tids leksaksindustri än det gamla bondesamhällets primitiva leksaker, ofta tillverkade i trä av far i huset. Naturahushållet innebar också att barnen själva använde sig av vad naturen tillhandahöll i form av lekmaterial. Det exempel som ständigt återkommer i skildringar av barns lek förr är grankottarna som förses med ben av stickor och blir till kor eller andra husdjur.

I den forskning om barnlek som bedrivits av kulturhistoriker, etnologer och folklorister har lekarna med allt det som växtriket erbjuder länge haft en undanskymd plats. I Yrjö Hirns charmerande bok *Barnlek* kan man läsa om snurror, pappersdrakar och Kasperteater men inte om enklare lekar och förströelser med grässtrån, blad och blommor (Hirn 1916). Även i Sigfrid Svenssons översiktsartikel ”Leksaker och spel” i samlingsverket *Nordisk Kultur* berörs de enkla lekarna med växter bara flyktigt (Svensson 1933). I Carl-Herman Tillhagens och Nils Denckers stora verk *Svenska folklekar och danser I–II*, vars register upptar mer än 3000 namn på lekar och danser (af Klintberg 1994:95), saknas de helt.

Det ljumma intresset bland tidigare kultur-

historiker, etnologer och folklorister kan inte förklaras med att de inte har haft kännedom om existerande lektraditioner. Lekar med växter finns beskrivna i åtskilliga äldre källor. I Per Arvid Säves innehållsrika samling av lekuppteckningar från 1800-talet, *Gotländska lekar*, berättas hur björk- och hasselkäppar, nedfallna äpplen och kastanjer har kommit till användning i idrottslekar liksom hur grässtrån och syrenblad har använts som ljudande instrument (Säve 1948). I Nordiska museets arkiv finns Nils Keylands opublicerade uppteckningar om enkla leksaker av växter från början av 1900-talet. Förklaringen verkar i stället vara att man har definierat både lekar och leksaker på ett sådant sätt att den mer oansenliga lektraditionen med växter har fallit utanför.

Därför är det glädjande att kunna konstatera att denna tidigare försummade del av vår kulturhistoria har fått allt större uppmärksamhet under de senaste årtiondena. Förklaringen är framväxten av en ny forskningsgren inom etnologin, nämligen etnobiologin, där inte minst den folkliga kunskapen om växter står i fokus. Under 2000-talets första decennium utkom tre innehållsrika volymer, alla med underrubriken ”Etnobiologi i Sverige”. Den första, *Människan och naturen* (2001), var en introduktion till etnobiologin som följdes av *Människan och floran* (2005) och *Människan och faunan* (2007). Initiativet kom från Centrum för biologisk mångfald, och mångfalden är det som slår en när man läser de tre delarna; i del 1 medverkar mer än fyrtio författare med

korta artiklar, och i de följande delarna är författarna ännu fler.

De tre redaktörerna för del 1, Börge Pettersson, Ingvar Svanberg och Håkan Tunón, hade tidigare gett ut boken *Nötter: etnobiologisk läsebok* (1999). Av dem kan Ingvar Svanberg redovisa ett särskilt omfattande författarskap på det etnobiologiska området med ett tiotal böcker och ett oräkneligt antal artiklar. Han är också den som har gått i spetsen för att lansera etnobiologin som vetenskapsgren i Sverige, till exempel i den artikel som inleder *Människan och naturen, "Människan, växterna och djuren"* (Svanberg 2001 a).

Det nyväckta vetenskapliga intresset för etnobotanik i Sverige är ingen isolerad företeelse utan har många internationella paralleller. Två skandinaviska botaniker med kulturhistorisk inriktning har spelat en viktig roll som inspiratörer genom att visa hur omfattande den folkliga kunskapen om våra vilda växter har varit. Norrmannen Ove Arbo Høeg publicerade 1976 det monumentala verket *Planter og tradisjon. Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925–1973*. Där redovisas ett omfattande källmaterial som främst har samlats in genom frågelistor och en omfattande korrespondens. Inte minst ges exempel på hur växter har kommit till användning i barns lekar, ett ämne som författaren senare har återvänt till (Høeg & Hjort 1991).

Ännu mer imponerande är den danske författaren Vagn Brøndegaards insatser. Efter studier för Tysklands ledande etnobotaniker Heinrich Marzell har han ägnat ett långt liv åt ett botaniskt författarskap grundat på egen forskning. Det har resulterat i mer än 700 artiklar, såväl vetenskapliga studier i fackpress som populärvetenskapliga artiklar i dags- och veckopress. Ämnena har främst varit växtnamn, etnomedicin, nyttoväxter och växternas folklore, och framställningen kännetecknas av författarens omfattande botaniska, filologiska och kulturhistoriska beläsenhet. Till skillnad från Arbo Høeg har Brøndegaard

främst utnyttjat tryckta källor. Han har nått ut till en stor dansk publik genom sina rikt illustrerade bokverk *Folk og flora* (fyra delar 1978–80), *Folk og fauna* (tre delar 1985–86) och *Folk og fæ* (två delar 1992). Genom åren har han visat ett speciellt intresse för barns lektradition med växter, och han har i ett halvdussin artiklar gett läsaren inblickar i hur rik denna tradition är vid närmare betraktande. Växtlekarna, visar Brøndegaard, kan handla om mycket mer än att förse grankottar med ben av stickor.

Samma erfarenhet fick jag själv, när jag under femton år (1990–2004) tillsammans med Christina Mattsson svarade för programmet "Folkminnen" i Sveriges Radio. I programmet tog vi upp lyssnarnas brev om olika traditioner, och vi kunde konstatera att barnlekar med växter var ett återkommande ämne. Många av brevskrivarna tillhörde en äldre generation, uppvuxen på landsbygden. De hade ibland mycket att berätta. I augusti år 2000 läste vi upp ett långt brev från Anna Hernæus i Karlstad (FM 520):

Lite om barndomens lekar med växter:

När jag var barn hade vi stormhatt i vår täppa. Tog man bort blommans stora läpp fick man fram blommans ståndare och pistill och vips hade man en tjugis vagn med häst!

En lek som hette "byta hästar" gick till så att man tog strån av vårbrodd (tror jag det var) och drog med nageln från axet så det kom fram en droppe. Så skulle man då byta sin droppe med kamratens droppe och förde ihop stråna. Den som fick droppen vann hästen.

Så tittade man förstås efter hur mycket smör man ätit. Man tog en smörblomma och satte den under en lekkamrats haka. Lyste det mycket gult under hakan hade kamraten ätit mycket smör!

När man lekte handelsbod hade man ormrotens groddknappar till "kaffe" – kanske låg dessa kaffeböner på ett vackert syrenblad, som föreställde tallrik eller fat. Betalade gjorde man med penningörtens "pengar" vilka föreställde de mynt man handlade för.

Syrenblad nöp man av bladfästet på och gjorde fina hjärtan av, och lönnens frön blev förstås "näsor" på den egna nästippen.

Fina löv av t.ex. lönn lade man under ritpapper med nervsidan mot papperet och målade med liggande kriter i gult, rött, brunt och orange (frottage heter det visst, men det hade man ju ingen aning om). Löven klipptes ut och blev dekoration på mamas höstliga kafferepsbord.

Fina halsband fick man ju av maskrosstjälkarna, som man gjorde kedjor av. Men först gällde det – om maskrosen gått i frö – att se hur mycket hår man skulle få på huvudet när man blev gammal. Blåste man hårt så endast ett blev kvar blev man ju ganska kal på skultern på ålderns höst.

En av mina vänner – Anita – berättade häromdan att de lekte ”tupp, tupp, men inte höna” med grässtrået rödven. Man drog med fingrarna nerifrån upp emot vippan. Blev vippan en hög ”tipp” så blev det ”tupp”. Den leken hade jag glömt men kom ihåg när hon sa det.

Prästkragens blad blev ju ofta spåblad med ”ja, nej, ja, nej” eller ”älskar, älskar inte”.

Om pappa hade tid och var på ”go-sia” (den goda sidan), och det var han för det mesta, så gjorde han förstås en sälgpipa att spela på i vårens tid. Emellanåt tog han till pennkniv och petade ut de kulor i rönnens stam som man såg satt som små vårtor under barken. Det blev roliga kulor att leka med.

Det var inte enbart maskrosens stjälkar som blev halsband. När rönnbären lyste vackert röda trädde man upp dem på tråd. Det blev granna halsband. När bären torkade blev det skrynkliga ”pärlor” som inte kladdade ner kläderna, vilket de färskas bären gjorde till förtret för lilla mamma, som skulle hålla flickan ren och snygg!

Något som inte var lek men mycket roligt att göra var att på våren ta björkris och göra fina vispar av. Då måste ju barken ”löpa” som det kallades, så det gällde att ta riset i rätta ögonblicket. Att sen med hjälp av en smidig björkvidja binda ihop vispens ”handtag” var en stor konst som små fingrar kanske inte orkade med. Mamma fick hjälpa!

Min mor berättade att när hon var ung samlades byns unga flickor och gjorde vispar tillsammans. Ett slags party – fast det ordet var ju inte uppfunnet då (mor född 1891).

Anna Hernæus brev till Folkminnen exemplifierar att barnlekarna med växter kan vara av många olika slag: lekar där växterna används till utsmyckning, lekar där vuxenvärldens ak-

Tallkotte med ben föreställande en ko. Från Mangskogs socken i Värmland. Foto: Folklivsarkivet, Lunds universitet.

tiviteter imiteras, orakellekar, tävlingslekar. Vagn Brøndegaard har i en av sina artiklar utarbetat en systematik för dessa lekar som jag i det följande kommer att återge i något förenklad form. Utöver exempel som Brøndegaard själv ger kommer jag att redovisa ett urval av särskilt intressanta brev till radioprogrammet Folkminnen.

Artikeln, den hittills grundligaste studien i ämnet på något skandinaviskt språk, har titeln ”Danske Børnelege med Blomster og andre Plantedele” och publicerades 1960 i den jylländska tidskriften *Sprog og Kultur*. Författaren urskiljer som första kategori (a) de lekar där växter används till dekoration och utsmyckning. Dit hör knytandet av blomsterkransar och tillverkningen av halsband av maskrosstjälkar och rönnbär. Många hithörande lekaktiviteter är kalenderbundna, som den sydsandinaviska traditionen att bryta nyutslagna lövkvistar och ”bära maj i by” vid Valborg och kransbindning och lövsmuckning vid midsommar. Både i Danmark och i Sverige har barn och ungdomar tillverkat bokmärken genom att banka löv tills bara nervtrådarna återstod. En kvinnlig radiolyssnare från Boda i Dalarna berättar i ett brev till Folkminnen (FM 520):

Kanske var det min farmor Emma, född -85, eller min far, född -04, som förmedlade konsten. Hur som helst så tar man en filt och viker ett antal gånger så att underlaget blir lagom mjukt. Där lägger man ett löv, jag tyckte bäst om lönnlöv, min far tyckte eklöv blev bäst, har han berättat för mig i dag. Vi använde en klädesborste och så började vi banka och banka och banka tills bara nervtrådarna återstod. Löven använde vi till bokmärken.

En annan kategori (b) består av alla de sätt på vilka barn och ungdomar har utnyttjat skogens skafferier. Även om detta var vanligare i det gamla bondesamhället, där barnen under sommaren användes som vallhjon i skogen, så har kunskapen om vad som smakar sött eller syrligt i naturen levt kvar bland barn in i vår tid. Fortfarande lär sig barn att trä smultron på grässtrån och att plocka harsyra och ljusgröna granskott. Något som var vanligare förr var att de tillvaratog den gyllenbruna kådan som trängt fram på körsbärsträdens stammar och tuggade den – en föregångare till vår tids tugggummin. Andra njutningsmedel var vilda bär, stensötans jordstammar och nektarn som man kunde suga eller slicka i sig från rödklöver och andra blommor. Det är motiverat att rubricera dessa aktiviteter som barnlek, eftersom det ofta ingår ett lekelement i samlandet: barnen tävlar om vem som åstadkommer det finaste smultronstrået, och de kan använda det insamlade förrådet till att leka måltid.

En stor grupp lekar är den som Brøndegaard kallar ”imitationer” (c). Hit för han lekar, ofta rollekar, där barn använder växter för att efterlikna bruksföremål i de vuxnas värld. Runda växtdelar som liknar pengar har använts som betalningsmedel när man har lekt ”affär”, kottar och kastanjer har försetts med ben och fått spela rollen som husdjur, barkbåtar har täljts med de vuxnas roddbåtar och segelbåtar som förebild, kaveldunets vita frön har använts som puder när flickor har skött om sina dockor.

Hit kan man också föra en grupp lektraditioner bland pojkar, som i Brøndegaards arti-

kel bildar en egen kategori: tobaksersättningar och pipor. De var med all säkerhet vanligare förr, när det var en manbarhetsrit att röka pipa. Piporna kunde tillverkas av en urholkad hästkastanj och ett rör från hundlokans ihåliga stam och fyllas med söndersmulade löv som antändes. Något njutningsmedel var det sannerligen inte fråga om, experimentet brukade inte locka till upprepning.

När barnen med hjälp av växter efterliknar föremål som de möter i vuxenvärlden, förminskas i regel formatet. En särskilt poetisk form av sådana lekar är när de blottlägger föremål i miniatyrformat genom att plocka bort kronbladen från vissa blommor. Om man för isär de hjälmlänkande kronbladstungorna på en stormhatt (*Aconitum napellus*) blir de inre delarna av blomman synliga som liknar två hästar eller två duvor som drar en vagn. Brøndegaard redovisar en provkarta på de benämningar som det lilla miniatyrekipeget har fått i Danmark. Flera brev till Folkminnen visar att traditionen är välkänd också i Sverige. En annan blomma som på ett liknande sätt döljer beståndsdelar som talar till fantasin är löjtnantshjärtat (*Lamprocapnos spectabilis*) med dess rad av hjärtformade skära och vita blommor. En kvinnlig radiolyssnare bosatt i Saltsjö-Boo utanför Stockholm berättade i ett brev till Folkminnen (FM 515):

Vet ni vad ett löjtnantshjärta består av? KVINNOR, KORTSPEL och VIN!

Man plockar ett hjärta från växten löjtnantshjärta och ställer frågan: Vet du vad ett löjtnantshjärta består av?

Sedan håller man hjärtat upp och ner och drar försiktigt i de skära kronbladen utåt/nedåt. Då blir det en dam i halvfigur som håller ut sin krinolinliknande kjol = KVINNOR.

Därefter vänder man på damen och skalar av henne kjolen. Då får man fram något som liknar ett hjärter eller spader = KORTSPEL.

Slutligen vänder man än en gång på hjärtat, skalar av allt mjukt som finns kvar tills man håller i den långsmala gröna pistillen som ser ut som en flaska = VIN.

Det här lärde mig min mormor när jag var liten. Mor-

mor var född 1890 i Torstuna norr om Enköping och flyttade några år senare till Gröndal i Stockholm.

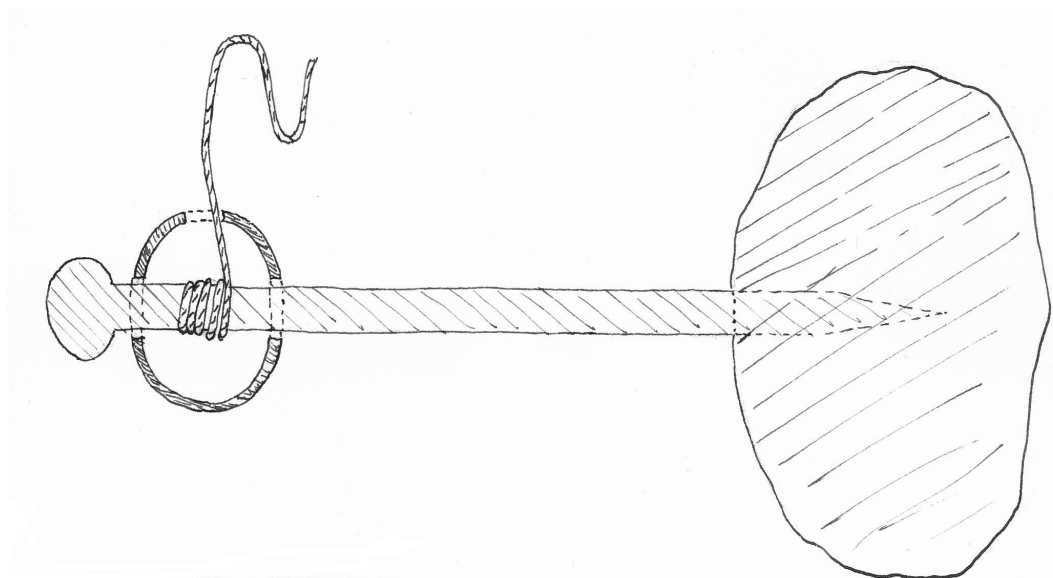
En särskild kategori i Brøndegaards typologi utgörs av pojklekar där redskap för kast, slag och skjutning har tillverkats av växter (d). Ofta har kunskapen om olika träsorters lämplighet traderats inom pojkgруппerna; jag lärde mig själv i unga år att enen genom sin seghet är det bästa råmaterialet till en pilbåge och att man får de bästa pilarna av raka hasselkäppar. Vid tillverkningen av slangbellor gällde det att finna en passande trädsklyka. Brøndegaard meddelar från Danmark att pojkar har tillverkat blåsrör av takhalm och använt ärtor och rönnbär som ammunition. Ett populärt kast- och slagvapen har varit kaveldunet (*Typha latifolia*) med dess cigarrliknande fröställning högst upp.

I äldre århundraden var leken ”slå trilla” en av de populäraste utomhuslekarna i både

Danmark och Sverige. Trillan tillverkades av en avsågad skiva av en stor rund trädstam, och käppen med vilken man drev fram den kunde vara av hassel eller ask (jfr Hellspong 2000:195 ff).

Växtriket har också försett barn och ungdomar med material till allehanda ljudinstrument (e). Ett gällt, vibrerande ljud uppstår när man blåser kraftigt mot kanten av ett grässtrå, som hålls sträckt mellan två sammanförda tummar. Ljudet förstärks av hålrummet i de kupade händerna. På ett liknande sätt kan man åstadkomma ljud genom att trycka ett syrenblad mot munnen och blåsa hårt så att luften pressas ut mot bladkanten.

Ett säsongbetonat ljudinstrument som otaliga barn har stiftat bekantskap med och som nämndes i det ovan citerade brevet från Anna Hernæus till Folkminnen är vårens säl- och videpipor. De kan bara tillverkas under den

Teckningen visar en leksak från Hallaryd i Småland som kallades pärsnurra, nödasnurra eller kattasnurra. I en nöt borrades tre hål, två mitt emot varandra och ett på sidan. Genom de två motsatta hålen trädde en rund pinne, spetsad i ena änden och försedd med en knopp i den andra. Omkring pinnen knöts ena änden av ett snöre, och den andra änden drogs ut genom hålet på sidan av nöten. Slutligen stacks den spetsade änden av pinnen in i en potatis (pära). Man vred om pinnen ett par varv så att snöret lindades upp kring densamma. Om man nu höll i nöten och växelvís drog och släppte efter i snöret roterade pinnen och potatisen fram och tillbaka. Foto: Folklivsarkivet, Lunds universitet.

tid då saven stiger innanför barken och gör att den lätt släpper från träet. Flera radiolyssnare kände till ramsor som har lästs när man tillverkade dessa visselpipor. Ett kom från en man, uppvuxen i Kinnekulletrakten i Västergötland (FM 54):

Sava, sava pilalåta,
annars kommer bäckabusen,
tar dej å drar dej
långt bört till bäckabusens möse.

Flera exempel på dessa ramsor och en beskrivning av hur man tillverkar en "låtapipa" finns i Jan Lings *Svensk folkmusik* (Ling 1970:55, jfr Høeg 1976:575 ff, Wessman 1962:110 f).

I Brøndegaards artikel bildar de växtlekar som går ut på att åstadkomma knalleffekter en egen kategori, men de står också nära bruket av grässtrån och blad som ljudinstrument. Blåsorna på blåstången (*Fucus vesiculosus*), blomman smällglim (*Silene vulgaris*) och de svampiga vita snöbären på busken med samma namn (*Symphoricarpus albus*) är alla exempel på växter som avger en liten knall när man klämmer dem mellan fingrarna.

Den grupp av lekar med växter som har varit föremål för det största folkloristiska intresset är orakellekarna (f). Brøndegaard har, utöver den här refererade översiktsartikeln från 1960, ägnat dem tre artiklar (1953, 1973, 1976). Den vanligaste orakelväxten har i hela Europa varit prästkragen (*Leucanthemum vulgare*). Den har framför allt fått tjäna som kärleksorakel, och de vanligaste ramsorna när de vita strålblommorna plockas av, en efter en, är "älskar, älskar inte" eller ännu enklare "ja, nej, ja, nej". Men i skandinavisk tradition finns åtminstone ett dussintal olika typer av ramsor som har lästs medan ringen av vita strålblommar har fallit till marken (Brøndegaard 1960:35 f, jfr Tillhagen 1980:139 f). De kan handla om flickans och hennes tillkommandes framtida sociala ställning, var hon ska bo, vilket åkdon som ska föra henne och brudgummen till kyrkan, hur hon ska vara klädd och om kärleken

kommer att bestå. En manlig radiolyssnare, uppvuxen i Värmland, beskriver i sitt brev till Folkminnen en situation där ramsan om kyrkfärden har applicerats på de närvarande barnen. Hans minnesbild ger också exempel på att den som ledde leken hade möjlighet att påverka resultatet (FM 438):

Den följande ramsan hörde jag i Stavnäs socken, 4 mil väster om Karlstad, omkring 1925. [- - -] Vi stod några barn i en ring, då Nils ve Brona (vid bron) tog upp en prästkrage och sa: "Nu ska vi se hur vi får åka till kyrkan på söndag" – fast på värmländska förstås.

Han började med den som stod närmast till vänster och fortsatte medsols med en i taget laget runt och slutade med sig själv. Han plockade bort kantblommorna (de vita bladen) en efter en samtidigt som han läste följande ramsa: "Dyngtjarre, åktjarre, trelle å vang." När han tog det sista vita bladet, stoppade han läsandet av ramsan och då fick man veta hur han eller hon skulle få åka till kyrkan. Sedan tog Nils en ny prästkrage, vände sig till nästa deltagare och upprepade läsandet tills alla hade fått sina besked.

Vi blev glada eller ledsna om vartannat och den som fick åka dyngkärra blev obarmhärtigt utskrattad av alla. Hur det gick till att Nils själv alltid fick åka finast, det kom jag aldrig underfund med.

De flesta prästkragsramsorna har också kunnat läsas samtidigt som man räknar knappar i sina egna eller någon annans kläder eller körsbärskärnorna på tallrikskanten efter en måltid. En mindre vanlig ramsa om den tillkommandes yrke kom i två versioner till Folkminnen. Den kortare var insänd av en kvinnlig radiolyssnare i Karlstad (FM 163):

Min far (född 1900) lärde oss följande ramsa. Vi räknade då kärnorna som blev över då efterrätten varit t.ex. körsbär eller plommon. Allt i syfte att få reda på vem vi eventuellt skulle gifta oss med. Ramsan lød sålunda:

Löjtnant, präst,
dum baron.
Karl till häst,
brukspatron.
Guldsmed, husar,
doktor så rar.

Den längre versionen kom från en annan kvinnlig brevskrivare som hade lärt sig den av sin mormor, uppvuxen på 1800-talet med tre bröder och sex systrar i en officersfamilj i Salems socken nära Stockholm. Den lästes när man hade fått katrinplommon till efterrätt och hade lagt kärnorna i en rad på tallrikskanten (FM 163):

Löjtnant, präst,
brukspatron.
Karl till häst,
ung baron.
Lärd, jurist,
sekreter, kanslist.
Ingenjör, poet,
doktor, vem vet?

De båda exemplen på orakelramsor där man har använt sig av körsbärskärnor ledde till att det kom brev till Folkminnen med liknande traditioner. Ett av dem var skrivet av en kvinnlig radiolyssnare i Falkenberg (FM 168):

I programmet i dag saknade jag två ramsor som jag lärde för 60 år sedan vid matbordet i en stor bondgård (Västmanland). Det gällde körsbärskärnor som vi lade på tallrikskanten och räknade.

Första frågan: Hur kommer jag att gifta mig? – För lycke, för tycke, för kärlek, för pengar, för mor vill, för det ska så vara, för att jag inte kan vänta längre.

Andra frågan: Färdssätt till kyrkan? – Ångvagn, dyngvagn, täckvagn, schäs.

I övre Norrland har ofta stänglar av fräken använts på samma sätt som prästkragen längre söderut. En kvinnlig radiolyssnare i Åsele, Lappland, berättade att barnen brukade läsa ”Änka, fränka, fröken, fru” samtidigt som de ryckte av den ena leden efter den andra av fräken. Det var när de följde de vuxna ut på bäckslätter i juli (FM 163).

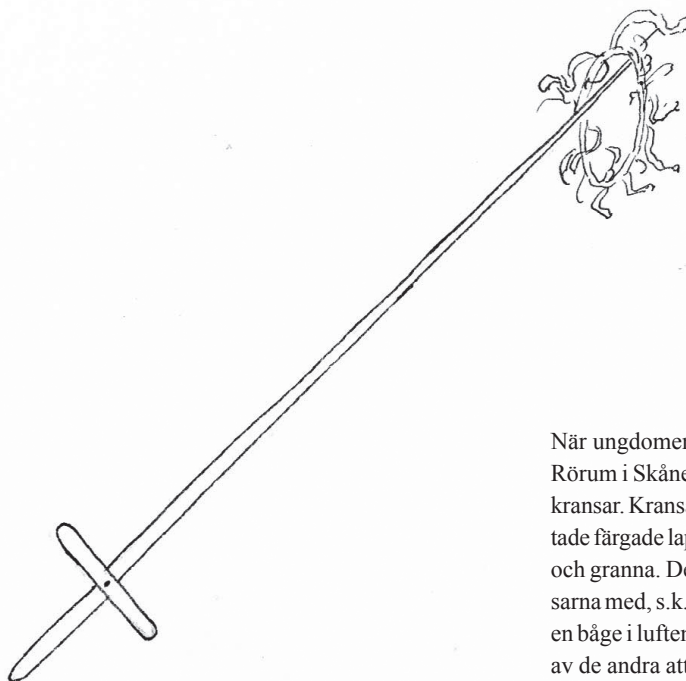
En blomma som har kommit till användning i orakellekar i många länder är maskrosen (*Taraxacum sp.*). Det är när den gula blomman har förvandlats till en rund vit fröboll som man har försökt blåsa bort fröna. Ofta sitter några

få av dem kvar efteråt, vilket har lockat till tolkningar av hur framtiden ska bli. Det heter till exempel att man ska få gå ogift lika många år som antalet frön som sitter kvar, eller att de kvarvarande fröna visar hur många barn ska man få. I Danmark har man sagt att den som lyckas blåsa bort alla fröna i ett andetag kommer att få nya kläder, något som H. C. Andersen kände till och har utnyttjat i en av sina sagor (Brøndegaard 1960: 37).

Ett annat slags orakel, som inte handlar om bröllop eller framtida barnantal utan om smör, har knutits till smörblomman (*Ranunculus acris*). Denna lek, som har haft stor utbredning på germanskt språkområde (Brøndegaard 1973/74: 74 ff.), går till så att man håller en smörblomma under hakan på någon annan och frågar: ”Tycker du om smör?” I äldre tid ville man utröna om den som spåddes hade ”smörlycka”. Svaret fick man genom att se om den gula färgen reflekterades i den andra personens hud. Flera brev till Folkminnen vittnar om att smöroraklet var levande tradition i Sverige ännu för ett halvsekel sedan. En kvinnlig radiolyssnare skrev (FM 643):

Minns att vi barn på 40–50-talet brukade plocka en smörblomma, hålla den under hakan på någon och säga: ”Få se om du har ätit mycket smör.” Ju mer blommas gula färg avspeglade sig på huden, desto mer smör hade vederbörande ätit. Det kan väl knappast hänga ihop med att det var ont om smör under krigsåren. Låter som en äldre lek. Förmodligen var det mest på landet som vi höll på med den här smörkontrollen.

På torra backar och öppen, stenig mark växer kärleksörten (*Hylotelephium telephium*), en blomma med grönvit korgliknande blomställning och platta, köttiga blad som har fått sitt namn av att den har använts som orakelväxt på många håll i Europa. Det skånska och danska namnet, Sankt Hansört, förklaras av att den skulle plockas vid midsommar (Brøndegaard 1973, jfr Svanberg 1998: 189 f). Ett ogift par kunde få svar på frågan om de passade för

När ungdomen samlades på söndagskvällarna i Norra Rörum i Skåne, brukade man bl.a. roa sig med att kasta kransar. Kransarna var av tunnband (rotting) med påfästade färgade lappar och band, helst röda eller rödbrokiga och granna. Dessutom hade man käppar att kasta kransarna med, s.k. kors. Man tog en krans och kastade den i en båge i luften med käppen och det gällde då för någon av de andra att fånga den på sin käpp. Bild från Frosta härad i Skåne. Foto: Folklivsarkivet, Lunds universitet.

varandra genom att hänga upp två kärleksörter intill varandra under taket. Om de växte vidare i riktning mot varandra var det ett gott tecken, medan det däremot var illavarslande om de utvecklades åt var sitt håll.

Kärleksörten har också trots varsla om dödsfall, när den vissnade. Enligt ett brev till Folkminnen var det särskilt sjömanshustrur som plockade kärleksörten och hängde upp den i fönstren. Om växten torkade betydde det att deras män hade gått under ute på havet (FM 558). Kärleksörtens popularitet som orakelväxt sammanhänger med att den håller sig grön och frisk ovanligt länge, vilket beror på att rotknippans uppsvällda knölrötter magasinerar vatten för de ovanjordiska delarnas räkning.

Det i särklass mest spridda blomsteroraklet i Sverige i vår tid är att sova med sju eller nio blommor under kudden på midsommarnatten för att drömma om sin tillkommande. Där- emot är det få som i dag känner till konsten att binda en önskekrans eller lyckokrans av gräs-

strån. Det var spådomar som helst utfördes vid midsommartid och som har varit kända under många namn: ”knyta lyckan”, ”kärleksband”, ”önskeband”, ”knyta strå” (Herjulfsson 2005:386). Som Vagn Brøndegaard har visat i en artikel (1976) var den vida spridd i Sverige i äldre tid. Olof Rudbeck berättar om den i sin *Atlantica*, Johan J. Törner beskriver den i sin *Samling af widskeppelser* från 1700-talet, och H. C. Andersen fick uppleva den i Falun under sin Sverigeresa.

En särskild grupp i Brøndegaards system består av övertro och vanföreställningar kring växter (g). Det kan diskuteras om dessa traditioner kan inordnas under paraplybegreppet lekar, men deras plats i systemet kan försvaras med att de inverkar på barnlekarnas regelverk, på vad som är tillåtet och förbjudet. Bland barn på Fyn inbillade till exempel äldre barn de yngre att nässlorna inte bränner om man håller andan medan man berör dem. En utbredd föreställning i både Danmark och Sverige har varit att man kunde bli av med vårtor

genom att bstryka dem med maskrosstängelns vita saft (Rydén & Svanberg 2005:190). Många svenska barn trodde ännu vid mitten av 1900-talet att man kunde få barnförlamning (polio) om man hoppade i lövhögar eller åt omogna äpplen eller fallfrukt (af Klintberg 2007:62–68). Runtom i Europa har barn letat efter en fyrklöver bland markens klöverblad, eftersom de lärt sig att en önskan går i uppfyllelse om man finner den. Samma tro finns om syrenblommor med fler kronflikar än det sedvanliga antalet, fyra.

En folktro som har delats av vuxna och barn är att vissa bär blir oätliga efter ett visst datum. Björnbären mognar sent och kan skadas av tidig frost; detta har i Danmark, i Tyskland och på de brittiska öarna lett till uppkomsten av talesätt som varnar för björnbärsplöckning efter Mikaelns dag, 29 september. Det heter att djävulen då har förrättat sitt tarv på bären, eller att djävulen smörjer sina stövlar med dem efter Mikaeli (Brøndegaard 1975). Liknande talesätt har funnits i de västsvenska landskapen om blåbären, som liksom björnbären kan vara vattniga och knappt ätbara i slutet av bärplöckningssäsongen. Där heter det att man inte ska plocka blåbär efter Lars, 10 augusti, för då har Lasse (eller räven) pissat på dem (af Klintberg 1996:74).

Vissa växter och växtdelar har kommit till användning i gissningslekar och spel (h). Det gäller särskilt hasselnötter som har använts i jullekar, där en av de lekande gömmer ett visst antal nötter i handen och en annan försöker gissa antalet. Genom att lekarna ofta innehåller fasta dialoger som förefaller vara av hög ålder har nötlekarna stort intresse som folkdiktning. Traditionen är utbredd i Danmark och har i Sverige främst dokumenterats i Götaland (af Klintberg 1991; Pettersson, Svanberg & Tunón 1999:56–65).

En tradition som bara är känd i Danmark är vårseden att skicka ”gækkebrev”. När den första snödroppen (som i Danmark heter ”vintergæk”) slår ut efter snösmältningen, läggs

den som ”gækkeblomst” i ett konstfärdigt utklippt brev utan avsändare men försett med en vers och ledtrådar som ska hjälpa mottagaren att gissa avsändarens namn. Lyckas det inte, måste mottagaren betala för brevet med en liten gåva. Att skicka ”gækkebrev” är en vidareutveckling av de så kallade bindebrev, en äldre sed som förekom under hela året (Brandt 1975).

Somliga växter har särskilt utnyttjats till pojkstreck av olika slag, där avsikten är att reta eller skrämja offren (j). Exempel i Brøndegaards artikel är att pojkar kastar kardbol-lar i håret på flickor, och att äldre barn om våren kastar hasselns hängen efter de mindre och ropar att det är maskar, liksom att de stickiga fröhåren i nypon sparas och används som ”klipulver”. Det sistnämnda förekom särskilt i skolmiljön och gick till så att man oförmärkt försökte släppa ner det innanför någons skjorta.

Ett pojkstreck som har dokumenterats i hela Sverige och som var särskilt vanligt under mörka senhöstkvällar var att ungdomar skrämde skrockfulla äldre genom att utanför deras fönster tända eld på en handfull torkade lummersporer som de kastade upp i luften. De lättantändliga sporererna flammade då upp med ett fräsande ljud. De äldre tolkade skenet som att gaster och spöken var i farten, vilket har lett till att sporererna fått namn som ”gastafes” och ”gastabloss”. Andra benämningar har varit ”lustigfräs”, ”käringskrut” och ”kattkrut” (af Klintberg 2007:284–290).

Ett annat upptåg som hörde till senhösten kunde bara iscensättas om man hade tillgång till rovor eller betor. De holkades ur och försågs med hål för ögon, näsa och mun, varefter ett ljus placerades inuti den primitiva lyktan. När det hade blivit mörkt bars den omkring på vägarna eller placerades vid vägkanten för att skrämja vägfärdande. Detta upptåg har varit mycket populärt både i Danmark och i sydligaste Sverige. I Folkminnen tog vi upp denna tradition i samband med Halloween

för att demonstrera att de stora pumpalykorna med utskurna ögon, näsa och mun har haft inhemska föregångare. En skånsk manlig radiolyssnare kunde berätta om sina egna upplevelser (FM 430):

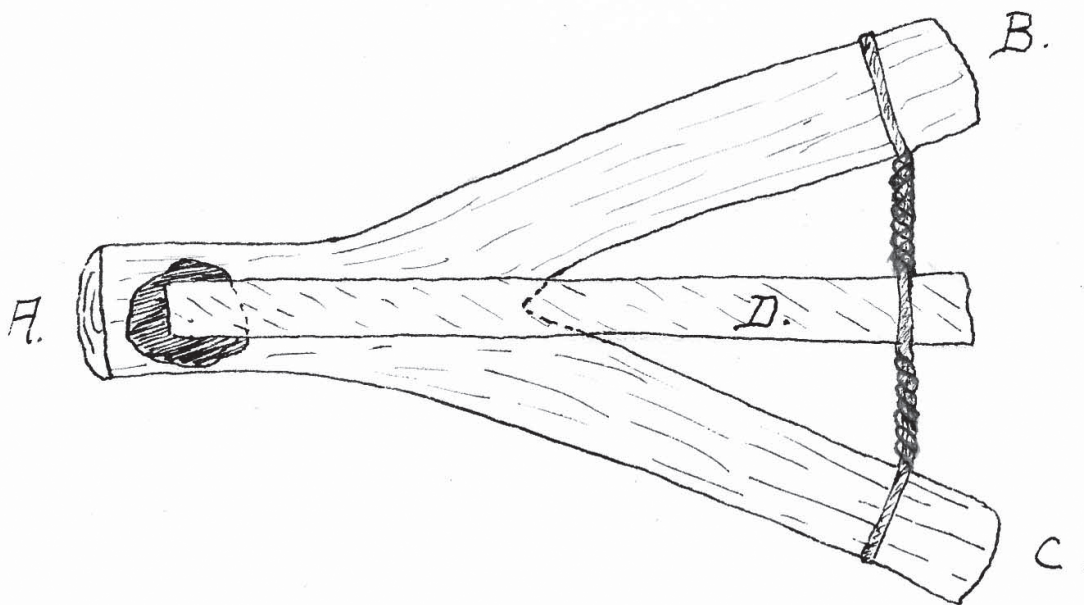
I ert program på Alla Helgons dag talade ni om Halloween. Jag vill bara berätta att när jag var liten (född 1932) brukade vi barn göra Mårtensljus av foderbetor, ett slags rödaktiga betor som kunde väga upp till fyra, fem kilo. Vi skar då ut ansikten precis som man nu gör med pumpor. Detta var en sed som vi lärt av våra föräldrar och alltså går tillbaka till slutet av 1800-talet. Om sedan mina föräldrar lärt detta av sina föräldrar vet jag tyvärr inte, men otroligt är ju inte detta. Det gällde då att ha den finaste lyktan, och här spelade faktiskt storleken en inte oväsentlig roll.

Jag är lantbrukarson och kunde således hämta betorna på vår egen åker, men för andra som var tvungna att "låna" betorna var det säkerligen mycket spännande att i skydd av mörkret leta upp en fin beta på grannens åker när hundarna skällde och gässen gjorde sin sista

vaktjänst. Detta kunde förvisso leda till historier minst lika spännande som den värsta spökhistoria. Hade man den finaste lyktan fick man vissa förmåner, som måste bekostas av den med den sämsta lyktan. Således ganska eller varför inte MYCKET stora likheter med våra dagars Halloween. Platsen där allt detta ägde rum var Frillestad strax utanför Helsingborg.

Den sista kategorin i detta förenklade referat av Vagn Brøndegards indelning av växtlekar (som totalt omfattar 16 grupper) är tvekamper och andra tävlingslekar (k). Hit skulle man kunna föra flera av de exempel som har lämnats i det föregående, däribland skildringen härovan av hur man gjorde lyktor av foderbetor – man tävlade ju om att ha den finaste lyktan.

En typisk tvekampslek av hög ålder är den där två lekande beväpnar sig med var sin fröbärande stängel av den växt inom släktet *Plantago* som i Sverige kallas kämpe eller rödkämpe (*Plantago media*). Nam-

Ovanstående teckning visar en leksak som kallas "gräshoppa" från Hallaryd i Småland. En grenklyka skars av till lagom längd (4-5 cm och längre). Ändan A skars flat. Om B och C bands ett snöre, som snoddes hårt med en trästicka D. Vid A fastsattes en bit beak, och stickan D trycktes fast mot becket. Därefter lades den färdiga "gräshoppa" med stickan D neråt. Efter en stund lossnade stickan från becket, och då hoppade "gräshoppa" med en smäll. Foto: Folklivsarkivet, Lunds universitet.

net fanns redan under tidig medeltid, vilket visar att växten även då användes på samma sätt. Reglerna har varit enkla: man slog turvis på den andres stängel, och den som först slog av "huvudet" för den andre segrade. Namnet "kämpar" i de skandinaviska språken motsvaras av "kemps" i Skottland och i norra England, ett av flera språkliga bevis för skandinavisk kulturpåverkan i dessa områden under medeltiden. Leken finns beskriven i Linnés *Skånska resa* (Svanberg 2004/05). Ibland har den fått namn som bevarar minnet av verkliga krig, till exempel "Slå svensker" på Östlandet i Norge (Høeg 1976:510) och "Ryssar och turkar" på Åland (Wessman 1962:108). Ett brev till Folkminnen från en kvinnlig radiolyssnare i Hälsingland visar att även flickor har känt till den (FM 527):

En lek som vi sysslade med sommartid var att slå kämpar. Man tog var sin kämpe (en örts blomställning) och slog dem mot varandra. Den som lyckades slå av den andres kämpe hade vunnit.

En stillsammare tvekamp är den som två ungdomar kunde utkämpa med var sitt grässtrå och där striden gällde en droppe grön växtsaft. Leken är känd under flera namn; enligt ett brev till Folkminnen från en manlig radiolyssnare kunde den kallas "Byta hemman" (FM 324):

Som liten lekte jag på 30-talet en lek, som i mina hemtrakter i Svanaby, Dorotea, måste ha ganska gamla anor. Leken gick till på följande sätt:

Två barn bestämde sig för att leka "byta hemman". Man tog var sitt grässtrå, tog tag i överdelen av grässtrået med vänster hand. Med höger hand tog man grässtrået mellan pekfingret och tummen, men tryckte tumnageln mot grässtrået och drog med vänster hand tills man kom till slutet av strået, då man förhoppningsvis fått en droppe växtsaft i änden av strået. Den andre gjorde på samma sätt. Så förde man grässtråna mot varandra, varpå den ene fick över den andres droppe och den andre stod där med ett grässtrå utan droppe och kände sig besviken. Jag tror också att man kunde säga:

"Bytt är bytt och kommer aldrig igen." Detta kallades att "byta hemman".

Brevskrivaren berättar att han har ägnat sig åt hembygdsforskning och då funnit att det under 1700-talet och början av 1800-talet faktiskt var vanligt att nybyggarna i södra lappmarken bytte hemman med varandra. Ofta lämnade ena parten en kontant mellanskillnad.

Uppgifterna till Folkminnen om denna lek kommer alla från norra Sverige. En kvinna i Njurunda, Medelpad, mindes den från sin uppväxt i Ångermanland (FM 336):

Hörde ert program om att byta hemman. Det gjorde man i min barndom också. Jag kommer från Ångermanland. Men vi hade också en ramsa som hörde till. Den lät:

Byte, byte hemman måttligt väl.
Tapp' inte bort 'n,
kast' inte bort 'n,
spar 'n tills fästman komma.

Så drog vi också upp en droppe ur stjälken på var sitt grässtrå och "bytte".

Enligt radiolyssnare i Bohuslän, Värmland och övre Norrland har ett vanligare namn på leken varit "Byta hästar", en benämning som också är väl dokumenterad i Finlands svenskbygder (Wessman 1962:116). Sara Lidman ger ett litterärt belägg för namnet när hon i romanen *Regnspiran* skildrar en rast under slätterarbetet med kafferökar och karlarnas korta slummer med hattarna över ögonen:

Barnen slog kullerbyttor, ungdomarna "bytte hästar" som var en av många lekar med grässtrån där outsägliga känslor kunde framställas, själva ödet fick möjlighet visa sig i grässtråets saft och avgöra om de två lekande var tänkta för varann (Lidman 1958:81).

Sara Lidmans beskrivning visar att "Byta hästar" kanske inte alla gånger har uppfattats som en tvekampslek utan lika ofta som en orakel-lek med budskap om framtida skeenden. Så

har den också ibland uppfattats i Norge (Høeg 1976:70). Hur man än vill rubricera den är det uppenbart att det ofta måste ha uppstått en stark erotisk spänning, när det var en flicka och en pojke som lät sina grässtrån med de båda gröna dropparna mötas.

Vagn Brøndegaards artikel ”Danske Børnelege med Blomster og andre Plantedele” avslutas med en sammanfattande analys av materialet och ett antal historiska paralleller. Han finner att pojkar i större utsträckning än flickor har använt material från den omgivande naturen i sina lekar, och han konstaterar att växtlekarna är en i hög grad internationell tradition. Det man som läsare ibland kan reagera mot är att han genomgående framställer denna tradition som om den fortfarande vore levande i Danmark. Artikelns skrevs visserligen för mer än femtio år sedan, men min personliga uppfattning är att stora delar av det rika källmaterialet redan då hade fallit i glömska.

Denna utveckling har sedan dess eskalerat. Att radioprogrammet Folkminnen fick flera brev i ämnet får inte förleda en att tro något annat; de lyssnare som hörde av sig tillhörde så gott som alla en äldre generation uppvuxen på landsbygden. Den dystra sanningen är att vår urbana kultur med dess gigantiska leksaksindustri bara har bevarat enstaka rester av den lektradition som jag har redovisat. De institutioner som skulle kunna rädda den från att helt falla i glömska är främst våra förskolor. Litteratur om växtlekarna saknas inte; de flesta finns bland annat i Gösta Olssons lättillgängliga handledning *Växtlekar* (2010).

För den svenska etnobotaniska forskningen har däremot situationen blivit gynnsammare än någonsin genom att Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien i Stockholm har förvärvat Vagn Brøndegaards omfattande bibliotek och hans kartotek med hänvisningar till en oöverskådligt rik facklitteratur. Där förbereds också utgivningen av ett urval av Brøn-

degaards artiklar, bland dem flera som finns omnämnda i den här artikeln. Bokens titel blir *Växter i seder och bruk*.

Bengt af Klintberg, professor
Lidingö

Ingvar Svanberg tackas för värdefulla synpunkter.

Referenser

Otryckta källor

- Nordiska museet, Stockholm: Brev till radioprogrammet Folkminnen om lekar med växter (FM 54, 163, 168, 324, 336, 430, 438, 515, 520, 527, 558, 643).
Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm, V. J. Brøndegaards samling: V. J. Brøndegaard, Roelygten (manuskript).
Telefonintervju 2012-05-14 med Stefan Eriksson, Statistiska Centralbyrån, Stockholm.

Tryckta källor och litteratur

- Berthold, Luise 1967: Pflanzen als Spielzeug des Landeskinds. *Festschrift für Elisabeth Blochmann*, 1967:177–180. Weinheim.
Brandt, Margit 1975: *Vintergæk og sommernar. Gækkeri for 100 år siden*. København.
Brøndegaard, V. J. 1953: Florale orakelleger. *Danske Studier* 1953:65–83.
Brøndegaard, V.J. 1960: Danske Børnelege med Blomster og andre Plantedele. *Sprog og Kultur* 1960:11–76.
Brøndegaard, V. J. 1973: Sankt Hansurt vi sanke. *Danske Studier* 1973:5–19.
Brøndegaard, V. J. 1973/74: Drei Kinderspiele mit Pflanzen in ihrer geographischen Verbreitung. *Arv* 29/30:73–82.
Brøndegaard, V.J. 1975: Fanden i brombærrene. *Sprog og Kultur* 28:44–49.
Brøndegaard, V.J. 1976: Ønskeknude og lykkekrans. *Danske Studier* 1976:76–86.
Hellspong, Mats 2000: *Den folklige idrotten. Studier i det svenska bondesamhällets idrotter och fysiska lekar under 1700- och 1800-talen*. Stockholm.
Herjulfsson, Ritva 2005: Divinations- och orakelväxter. *Människan och floran. Etnobiologi i Sverige* 2:384–386. Stockholm.
Hirn, Yrjö 1916: *Barnlek*. Helsingfors.
Høeg, Ove Arbo 1976: *Planter og tradisjon*. 3 uppl. Oslo (särskilt s. 68–73, Barneleker).

- Høeg, Ove Arbo & Helga Hjort 1991: *Barkebåt og kongleku. Tradisjonelle barneleker med ville vekster*. Oslo.
- af Klintberg, Bengt 1991: Nötlekar. I förf:s *Folkloristisk brevlåda*, 113–117. Stockholm.
- af Klintberg, Bengt 1994: Register till Carl-Herman Tillhagen och Nils Dencker, Svenska folklekar och danser. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1994:95–126.
- af Klintberg, Bengt 1996: *En liten väderbok*. Stockholm.
- af Klintberg, Bengt 2007: *Folkminnen*. Stockholm.
- Lidman, Sara 1958: *Regnspiran*. Stockholm.
- Ling, Jan 1970: *Svensk folkmusik*. Stockholm.
- Olsson, Gösta 2010: *Växtlekar*. Stockholm.
- Pettersson, Börge, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón 1999: *Nötter: etnobiologisk läsebok*. Lund.
- Rydén, Mats & Ingvar Svanberg 2005: Maskros. *Människa och floran. Etnobiologi i Sverige* 2:189–191. Stockholm.
- Svanberg, Ingvar 1998: *Människor och växter: Svensk folklig botanik från "ag" till "örtbad"*. Stockholm.
- Svanberg, Ingvar 2001 a: Människan, växterna och djuren. *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige* 1:13–20. Stockholm.
- Svanberg, Ingvar 2001 b: Barkbåtar och vasspipor. *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige* 1:90–98. Stockholm.
- Svanberg, Ingvar 2004/05: En folklig lek med växter: Kämpar (*Plantago media*) i Linnés Skånska resa. *Svenska Linnésällskapets årskrift* 2004/05:79–84.
- Svanberg, Ingvar 2011: *Folklig botanik*. Stockholm.
- Svensson, Sigfrid 1933: Leksaker och spel. Johan Götling, red., *Idrott och lek*, 1933:97–103. (Nordisk Kultur XXIV A.) Stockholm, Oslo & København.
- Säve, Per Arvid 1948: *Gotländska lekar*. Utg. av Herbert Gustavson. Uppsala & Stockholm. (Svenska lekar 1.)
- Tillhagen, Carl-Herman 1980: *Folklig spådomskonst*. Stockholm.
- Wessman, V. E. V. 1929: Barnens musik. *Budkavlen* (Åbo) 8:16–22.
- Wessman, V. E. V. 1962: *Lekar och spel*. Helsingfors. (Finlands svenska folkdiktning 8.)
- Züricher, Getrud 1930: Bernische Spiele mit Blumen und sonstigen Pflanzenteilen. *Festgabe für Samuel Singer*, 1930:29–39. Tübingen.

SUMMARY

Children's Games in the Vegetable Kingdom

Games in which children make use of flowers and other parts of plants have long been neglected among ethnologists, folklorists and cultural historians. The growth of ethnobiological research in recent years has, however, directed focus on this field. Inspiration has come from the works of two Scandinavian botanists with culture-historical preoccupation, the Norwegian Ove Arbo Høeg and the Dane Vagn J. Brøndegård. They have shown that people's knowledge on wild herbs has been extensive. The article presents in an abridged form a classification of children's games with herbs, put forward by the latter in his article *Danske Børnelege med Blomster og andre Plantedele* [Danish children's games with flowers and other parts of plants]. A substantial part of the source material consists of letters addressed to a Swedish radio programme, *Folkminnen* [approx. "Folk Traditions"], edited by the author of the article and broadcasted weekly during the years 1990–2005.

The basic parts of Brøndegård's classification are: (a) games where herbs are used for decoration, (b) the collecting, often in the form of games, of berries and edible plants in nature, (c) role games in which children use herbs to imitate objects belonging to the world of adults, (d) boys' games, in which tools for throwing, hitting and shooting are made from

vegetables, (e) sound instruments manufactured from herbs, (f) oracle games, for instance the use of flowers as love oracles, (g) superstitions and misconceptions about herbs as reflected in children's games, (h) guessing games and plays in which herbs or parts of herbs are used, for instance nut games, (j) games and pranks with the intention of teasing or frightening the victim. Examples here are the use of spores of club moss (*lycopodium*) as a kind of firework or the manufacturing of frightening lanterns from turnips. The last category in Brøndegård's classification is (k) combat games and other competition games. One of these, in which a plant belonging to the *plantago* family is utilized, has the Swedish name "kämpar". Its counterpart in Scotland and northern England is called "kemps", a linguistic evidence of cultural influence from Scandinavia in the Middle Ages.

The modest game traditions presented in the article have to a great extent fallen into oblivion in our time, driven out of competition by the modern toy industry. The possibilities of doing further research within the ethnobotanical field in Sweden has increased since The Royal Swedish Academy of Agriculture and Forestry in Stockholm now has acquired Vagn Brøndegård's comprehensive library.

NYA AVHANDLINGAR

Erik Nagel: *I dialog med muntliga och skriftliga berättartraditioner. En undersökning av svenska sjömäns levnadsberättelser*. Stockholm Studies in Ethnology 6. Acta Universitatis Stockholmiensis 2012. 222 s., ill. English summary. ISBN 978-91-86071-90-5.

Erik Nagels avhandling presenterar sju svenska sjömän som genom att berätta om sina liv har skapat dessa liv, ett antal dagar, ett antal platser, ett antal händelser och några små stycken svensk samtids historia.

Nagels syfte med avhandlingen är ”att analysera hur några av sjömännen komponerade sina levnadsberättelser i dialog med folkliga muntliga berättarkonventioner och skönlitteratur, inte minst traditionella hjälteberättelser, med folklivsforskningen och med ett samtida offentligt samtal om Sverige” (s. 13).

Det var i oktober 1953 som tidskrifterna *Sjömannen* och *Maskinbefälet* uppmanade svenska sjömän att skriva sina levnadsberättelser. Den som låg bakom uppropet var intendenten vid Nordiska museet, Mats Rehnberg. En skillnad gentemot tidigare insamlingar var att man nu bad sjömännen att skriva ned sina egna minnen. Tidigare hade man bett yngre arbetare intervju äldre kollegor.

Det insamlade materialet omfattar över 4 000 textsidor från 68 brevskrivare. Av dessa har Nagel valt att undersöka sju bidragsgivare. Nordiska museets samlingar av yrkesminnen är klassisk mark för svenska folklivsforskare: Barbro Bursell, Stefan Bohman, Susanne Lundin och Ella Johansson har skrivit om smeder, typografer och skogsarbetare. Men den tidigare forskare som Nagel framför allt förhåller sig till är Bo G. Nilsson och hans avhandling *Folkhemmets arbetarminnen* (1996).

Brevskrivarna använder ett korthugget, rapportrande språk som kanske har inspirerats av hur man skriver en loggbok till sjöss. Där finns de nödvändiga anteckningarna om last, avgångs- och destinationsort, väder, sikt, tidpunkter och om sådana händelser

som har betydelse för resan. Samma avskalade stil använder sjömännen när de skriver om dramatiska händelser, krigserfarenheter, dödsfall, förluster av kamrater och nära anhöriga. Delvis är förstås både ämnesval och disposition påverkade av Mats Rehnbergs anvisningar till skribenterna.

Mats Rehnberg kallade sjömännens brev för ”rapporter”. Nagel har valt termen ”levnadsberättelser”, vilket kan ses som en markering av en ny position i jämförelse med hans c-uppsats från 1994, där han talade om ”skildringar”. Tyvärr är avhandlingen inte uppdaterad när det gäller den senaste teoribildningen kring begreppet levnadsödesberättelser. Jag saknar Molly Andrews arbeten om politiska aktivisters berättelser, jag saknar Amy Shuman om vem som har rätt att berätta om vad, Marianne Horsdal om hur individer berättar fram en nations stora berättelse, Alessandro Portelli om sambandet mellan levnadsödesberättelser och krigserfarenheter i Italien, Ilana Rosen om ungerska kvinnors krigsminnen och Elliot Oring om hur de självbiografiska berättelserna skapas av de intervjuande folkloristerna. Den nya nordiska narratologin, t.ex. Lars-Christer Hydén, Matti Hyvärinen och Georg Drakos om de svåra, osammanhängande berättelserna och de talande tystnaderna lyser också med sin frånvaro.

En viktig byggsten i Nagels teoribygge utgörs av Johann Georg von Hahn *Sagwissenschaftliche Studien* från 1876. Hahn undersökte ett antal europeiska och västasiatiska hjälteberättelser och isolerade 16 återkommande drag. Dessa drag kombinerar Nagel med Vladimir Propps 31 funktioner från ”Folksagens morfologi” (1928, 1958) och med Bengt Holbeks tankar om hur sagohjältar utvecklas.

Med denna utgångspunkt har Nagel skapat en modell som består av tre sorters hjältar: ödeshjälten, som är av ödet utsedd, handlingshjälten, som själv tar beslutet att lämna hemmet och traditionshjälten, som i enlighet med vad traditionen bjuder kommer lyckligen tillbaka från sina äventyr men på nytt återvänder till det främmande. Traditionshjälten kan vara

en askungefigur som genom sina äventyr förvandlas från fattig till rik. De tre hjälterollerna kan påvisas i de flesta sjömansbrev, men jag kan inte finna att någon ny kunskap skapas genom att man sätter dessa etiketter på brevens aktörer. För mig hade det legat närmare till hands att jämföra med den folkloristiska genre som mest utpräglad handlar om hjältar, nämligen folksagan. Då hade det blivit naturligt att belysa också de andra roller som en berättelse behöver för att hjälten ska framstå som en hjälte: skurk, offer, hjälpare, medlare.

De berättade hjältarna måste ta sig förbi olika hinder och motgångar där andra dukar under. Nagel kallar sådana återkommande hinder för testkonflikter. En dramaturg skulle kanske talat enbart om de konflikter som behövs för att driva handlingen framåt, sagohjältar brukar genomgå tre prövningar och Bengt Holbek skriver om tematiska oppositioner som leder till att folksagornas gestalter får sin status förändrad. Ur ett ritualperspektiv skulle vi ha kunnat tala om rites de passage. För mig är begreppet testkonflikter onödigt.

Eftersom sjömannens berättelser handlar om upplevelser runt om i världen har Nagel funnit det ligga nära till hands att jämföra med skönlitterära texter på samma tema. Han har jämfört med Bibeln, Odysseen, Oidipus, Dantes Divina Commedia och Melvilles Moby Dick, men också med Victor Hugo, Guy de Maupassant, Artur Lundkvist, Harry Martinson och Vilhelm Moberg. Det är slående hur väl t.ex. Isidor Berndtssons berättelse överensstämmer med Odysseen. Men vad är det egentligen som överensstämmer? Att sjömän gör långa resor är väl ganska självklart. Att de råkar ut för prövningar och konflikter är inte heller konstigt. Att de kommer hem och återvänder ut är en del av vardagslivet. Om Nagel istället för sjöfolksminnena hade valt polisminnena (1953) hade han kanske hittat slående likheter med den svenska och internationella deckarlitteraturen och vi hade inte blivit klokare av det. Det metodologiska problemet är hur vi som forskare entydigt ska kunna visa att skribenterna är påverkade av vissa skönlitterära verk. För att vara användbar borde metoden också kunna visa att författarna är påverkade av verk som forskaren inte känner till.

I arbetet med vissa av sjömannens brev använder sig Nagel av en etnopoetisk transkriptionsteknik. Hans tillvägagångssätt har varit att läsa texterna långsamt, högt för sig själv och markera de pauser han då tyckte sig höra med ny rad eller överhoppad

rad. Det Nagel åstadkommer med sitt arbetssätt är att flytta breven från ett skriftligt till ett muntligt sammanhang. Det som i originaltexterna kan se ut som bristande stilkänsla och svag kommaterering försvinner och i stället framträder andra former av verbal kompetens. Nagel demonstrerar konkret och handfast att metoden fungerar, men det hade varit rimligt med en referens till hur Dell Hymes 1975 gjorde en etnopoetisk transkription av Franz Boas uppteckning av "The Sun's Myth" och därvidlag diskuterade några av folklorens grundläggande egenskaper.

Jag frågar mig varför inte Nagel använt sig av andra beprövade folkloristiska metoder än den etnopoetiska transkriberingen. Under slutet av sin verksamhet arbetade t.ex. Lauri Honko med att utforska det han kallade textualisering, alltså vilka principer som styr samspelet mellan muntligt och skriftligt och det Honko kallade mental text handlade om hur den tänkta berättelsen ser ut innan den framförs. Katharine Young nämns i avhandlingen, men det hade varit spännande att se en tillämpning av hennes modell, där själva brevskrivandet skulle kunna äga rum i konversationens rike, Nagels läsning skulle kunna befinna sig i berättarvärlden och brevens handling i den berättade världen.

När Mats Rehnberg hösten 1953 publicerade uppropet till sjömännen att skriva ner sina minnen hade han sedan 1945 lett tretton sådana insamlingar, där han i stort sett hade följt Sigurd Erixons riktlinjer. Han hade uppmanat yngre arbetare att intervjua äldre kollegor och skriva ned deras minnen. Det hade dock visat sig att många struntade i detta och i stället skrev ned sina egna minnen. Nu tog Rehnberg konsekvenserna av detta och bad sjömännen att skriva om sina egna liv. Nyordningen fick ett par betydelsefulla konsekvenser. Dels att intresset försköts mot samtiden, dels att individer snarare än yrkesgrupper hamnade i fokus.

I avhandlingens kapitel 4 börjar analysen med fem kortare berättelser. Johan Stuhre föddes i Malmö 1884, började arbeta som springpojke, gick i smedlära, fick jobb som svarvare vid Malmö Spårvägar och gick till sjöss som eldare. Han har lämnat in nio maskinskrivna folioblåd. Det var problemen med Johan Stuhres märkliga sätt att skriva och hans bruk av malmöitisk dialekt som gav Nagel idén att pröva etnopoetisk transkribering i arbetet med sjömannens brev. Så här skriver Nagel själv: Johan Stuhres "[t]eckensättning, satsbyggnad och styckeindelning

överraskar på så många ställen att jag vid första genomläsningen ständigt fick stanna upp och läsa om för att förstå innehållet [...] När jag läste svårbegripliga passager högt för mig själv framstod den till synes taffliga texten tvärtom som skicklig ordkonst” (s. 89). Med hjälp av den etnopoetiska transkriberingen framstod Stuhre som en driven författare av dramatiskt prosadikt. Det blev tydligt hur han använde dialekt, rytm, konstpauser och tonfall som retoriska resurser.

Stuhres berättelse följer Mats Rehnbergs anvisningar, den är uppbyggd enligt den klassiska aristoteliska poetiken med komplikation, stegring, peripeti och upplösning. Stuhre är en handlingshjälte, vars levnadsberättelse är en parallell till den svenska folkhemsberättelsen. Han är jämnårig med Per Albin Hansson, han har räddat Axel Danielsson från ridande poliser och han har varit skolkamrat med Gustav Möller. Han lever upp till Bengt Holbeks förvandlingsmönster från yngling med låg social status till vuxen med högre social status.

Axel Bernhard Henriksson föddes i Stockholm 1888, men förlorade bägge sina föräldrar tidigt och växte upp hos sin mormor i Visby. Han gör karriär från däckspojke till segelmakare och båtsman. Han lär sig engelska, spanska och franska, arbetar som kanalgrävare och plantagearbetare i Sydamerika, bildar familj i Le Havre och är borta från Sverige i 32 år. Han skrev 22 sidor för hand med kulspeppenna och var, som Nagel skriver, ”sparsam med att sätta punkt och att börja ny mening med versal”. När Nagel bröt upp texten i stycken och transkriberade den etnopoetiskt framträdde en individuell berättarröst som i högt tempo framför en dramatiskt korthuggen berättelse.

Här finns flera av de drag som Nagel redan aviserat är typiska i sjöfolksbrevet. Henriksson skriver ordkargt som i en loggbok, han undviker att tala klarspråk om krigshändelser han upplevt och han gör anspelningar på folkliga muntliga berättartraditioner.

C.A. Widing föddes 1882 i Tösse i Dalsland. Han förlorade tidigt sin far, fick arbeta som dräng i granngården och sedan på ett pappersbruk. Arbetet där var så hårt att han bestämde sig för att gå till sjöss. Han skrev 63 A 4-sidor på maskin. I honom ser Nagel en typisk handlingshjälte som är lugn och metodisk och räddar sina skeppskamrater när båten beskjuts av tyskarna till följd av att den fege skepparen har lämnat konvojen. Tillbaka i Europa råkar Widing befinna sig i Bergen just den 9 april 1940, när tyskarna intog staden. Om detta har han en fantastisk berättelse om

en tysk ångare som legat i hamnen en hel vecka utan något livstecken. När de tyska slagskeppen gled in i hamnen och började skjuta, öppnades luckorna på den tyska ångaren vid kajen och släppte ut marscherande soldater och stridsvagnar i bästa paradstil precis som den ökända hästen i Troja.

I kapitel 5 presenteras vi för den ena av avhandlingens två verkliga huvudpersoner. Isidor Berndtsson föddes i Majorna i Göteborg 1888. Vid 13 års ålder började han som springschas och sedan jobbade han åt en plåtslagare som lade plåttak. Hans syster dog ung i lungshot, brodern drack ihjäl sig, föräldrarna skildes och Berndtsson gick till sjöss som kock. Isidor Berndtsson har skrivit med blyerts, kulspeppenna och på skrivmaskin 233 sidor i 25 numrerade och rubricerade kapitel.

Berndtssons barndomsberättelse är en berättelse om misär, fattigdom, snusk, dryckenskap och mänskligt förfall. Två motpoler representeras av å ena sidan månadskarlen Svanberg som är skötsam och ansvarsfull, organiserad nykterist, men också socialist. Å andra sidan finns Berndtssons far som är obildad och otillräknelig, kommer hem vart tredje år, super till och gör hustrun med barn. Berndtsson bryter med denna bakgrund, men det kräver också att han revolterar mot sin mor. Han prövas genom ett antal av det Nagel kallar testkonflikter och när han lyckligen klarat av dem, måste han i enlighet med Hahns formel ge sig av på nytt för att till slut kunna återvända i triumf och fira ett furstligt bröllop.

En dramatisk höjdpunkt är när Berndtsson ramlar överbord från ångfartyget Sheira i Sydatlanten och kommer upp till ytan när båten redan är 100 meter bort. Han ligger och flyter ensam på ett 6 000 meter djupt hav fullt av hajar i nästan ett helt dygn. När Berndtsson många år senare skriver om händelsen råkar texten ta rimmad form:

Jag reste mig i vattnet och såg en tröstlös syn
Ett öde hav en vattenöken
Och längre upp mot norr såg jag en pelare mot skyn,
Som Sheira bildade av skorstensröken (s. 129).

Att Nagel har hittat den visar hur noggrant han har läst Berndtssons brev, för versen är inte på något sätt markerad i texten. Det är onekligen precis som Nagel skriver, ”en elegant liten korsrimmad fyrradning”, men Nagels referat av Berndtssons skildring är inte mindre elegant:

Detta dödsögonblick, gränstillståndet, ställer Berndtsson i perspektiv genom att betona mot-satserna i nuet och evigheten: hjältens ensamma, geografiska placering i Sydatlanten mot oändligheten i havets djup och himlens rymd, flygfiskens och stjärnornas skönhet mot odjurets dödshotande käftar, middagstimmens hopp som tänds och åter slocknar, dyningarna efter en storm som rasat tusentals mil borta, och som ska fortsätta att rulla tills de når en strand där de kan komma till ro. Denna metaforiska strand är Hades, dödsrikets strand dit hjälten nu längtar (s. 131).

Berndtssons livsberättelse fortsätter i enlighet med det klassiska hjältemönstret. Han gör ytterligare en resa till dödsrikets strand, men en ung finsk sjöman dör en ställföreträdande död i hans ställe. När han likt Odysseus återvänder från sina irrfärder är det inte falska friare han möter, utan ett resande teatersällskap på väg till Varberg. Berndtsson övervinner dem genom att tala tyska, spela av dem deras pengar i poker och dricka upp deras whisky.

Avhandlingens andre huvudperson är maskinisten A. R. Axelson som föddes 1897 i Söderköping, hamnade som fosterbarn hos en moster, började och slutade snabbt inom ubåtsvapnet, gick maskinutbildning och sedan arbetade som sjömaskinist. Han är en av de yngsta bidragsgivarna till insamlingen. Han var 57 år och ännu yrkesverksam när han skrev 234 sidor för hand till Nordiska museet.

Om de hjältar Nagel hittills har behandlat var ganska endimensionella rollfigurer, så presenteras Axelson som en sammansatt, realistiskt tecknad antihjälte. Han placerar gärna sig själv i utanförsituationer: han är ett fosterbarn i familjen, en landkrabba till sjöss, en odugling på ubåtar, alltid lite vid sidan om, iakttagande och reflekterande.

Nagel gör en närläsning av hur Axelson återger det han kallar sitt allra vackraste minne, en middag hos en fattig familj i en by i Normandie. Det börjar med spridda minnen från vandringar och måltider och sedan förutskickar Axelson att han ska berätta om en annan måltid. Via ett barndomsminne förflyttar han sig till en krigskyrkogård i Normandie, där han lägger kvistar på alla gravar med skandinaviska namn. Senare träffar han i London fadern till en stupad soldat som heter Johnson och konstaterar att han antagligen har lagt en kvist på sonens grav. I Normandie blir han bjuden på vatten hos en fattig familj med tolv barn

och han lovar att ge dem kläder, skor och dockor. Tillbaka hemma i Sverige får han en kyrklig syför-ening att skänka två papperssäckar med gåvor till den franska familjen. Genom diverse vedermödor tar han sig tillbaka till Normandie, lämnar sina gåvor och blir bjuden på ugnstek höna, bröd, vin och marmelad.

Nagel visar tydligt hur Axelson har komponerat sin slingrande intrig och hittar dessutom referenser till bröderna Grimm, Karlfeldt, psalmboken, Maupassant och Victor Hugo.

Axelson skriver verkligen ingen loggbokssvenska. Han förhåller sig fritt till Mats Rehnbergs minneslista, hoppar fram och tillbaka i tiden, följer sina egna associationer och växlar mellan olika genrer. Han är uppenbarligen beläst. I andra delar av hans brev har Nagel hittat referenser till Carl Michael Bellman, Harry Martinson, Artur Lundkvist och Ola Hansson.

Nagel påminner om att insamlingen av sjöfolksminnen skedde mitt under det kalla kriget. De läsare som följde den fackliga tidskriften *Sjömannen* blev väl informerade om politiska händelser runt om i världen. Man skrev om västvärldens oro för kommunismen, risken för atomkrig mellan supermakterna och om vad rasism kunde leda till. Tidskriften *Maskinbefälet* skrev mera om teknikhistoria, men också om aktuella politiska frågor. I bägge tidskrifterna recenserades nyutkommen skönlitteratur. 1950-talets sjöfolk hade tillgång till 22 fasta och 1 605 s.k. "vandringsbibliotek" med över 42 000 band, främst skönlitteratur.

Av alla de nitton yrkesundersökningar som Nordiska museet genomförde mellan 1945 och 1959 var det bara två som aldrig publicerades i bokform, Tullundersökningen och Sjöfolksundersökningen. För att diskutera orsakerna till detta använder sig Nagel av Barbro Kleins tankar om den s.k. "folklivssfären", en samlingsterm för alla de discipliner och intresseområden som har som syfte att studera och bevara folkliga, expressiva livsformer samt att lyfta fram dem på offentliga arenor som museer. Klein har visat hur den svenska folklivssfären har odlat en särskild sorts ambivalens och hemmablindhet. Man har byggt upp en stereotyp nationell idyll som har exkluderat grupper som samer, romer och judar. Till detta vill Nagel lägga också förtigandet av krigserfarenheter och han drar slutsatsen att förklaringen till att just de två undersökningarna aldrig publicerades kan vara att bägge handlade om yrkesgrupper, vars arbete var relaterat till vad som i krigstid fördes ut och in över rikets gränser.

I den s.k. folklivssfären fanns en tyst överenskommelse om att man inte talade om Sveriges roll i 1900-talets krig. Nagel kopplar detta förhållningsätt till Sigurd Erixons tankar om tradition som Mats Rehnberg hade tagit över. Mellan de kollektiva minnen som blivit tradition och de individuella hågkomster som ännu inte blivit det fanns ett traditionsvakuum och i detta glapp befann sig sjömannens krigsberättelser. Nagel konstaterar att medan de moderna nationella myterna i Norge och Danmark struktureras kring den tyska ockupationen under andra världskriget, så kännetecknas den svenska folkhemsberättelsen av ett konsekvent förtigande av världskriget.

De svenska sjömannens situation under kriget var problematisk. Sverige hade en omfattande handel med Nazityskland som delvis sköttes av den svenska handelsflottan. Brevskrivarnas förhållningssätt till detta var olika. Somliga undviker att berätta, andra framställer sig själva som oskyldiga offer för omständigheterna eller som hjältar som tar risker för att rädda sig själva och sina kamrater.

Detta är en avhandling som har tagit lång tid att skriva. Det är en stark prestation att slutföra en akademisk avhandling utan kontinuerlig kontakt med ett forskarseminarium. Att Nagel har konstruerat egna termer hellre än att använda andras begreppsapparat är uttryck för att han är en ensamvarg. Men det är också tecken på att han är en självständigt tänkande forskare med stor personlig integritet.

Detta är en bok som lämnar betydelsefulla bidrag till den folkloristiska forskningstradition som undersöker folkligt berättande. Att Nagel väljer att analysera sjöfolkets brev som berättelser är ett ämnesteoretiskt ställningstagande. Han hade förvisso kunnat välja andra analysmodeller och kanske därmed kunnat belysa andra aspekter av sitt material. Men det han har gjort och det som utmärker en god folkloristisk studie är att han har grävt sig djupt ned i det empiriska materialet, han har vänt och vridit på det, han har undersøkt det ur olika synvinklar och han har prøvat sina egna slutsatser och tolkningar. Nagels text är ett exempel på den sortens kunnskap som man inte kan läsa sig till, utan som man bara kan få genom praktiskt arbeid. Det är ingen tvekan om att han har en djup kannedom om hur folkligt berättande låter. Han gör den sortens skarpe iakttagelser som bara den kan göra som kanner sitt material utan och innan. Han skriver elegant og med finess.

Ett betydelsefullt bidrag är att Nagel demonstre-

rar hvilken sorts kunnskaper man kan utvinna genom att tillämpa en etnopoetisk transkripsjonsmetode på skrivne tekst. Ämnehistorisk bidrar han med att belyse hur insamlingsmetoder og forholdet til källmaterial förändrades under 1950-talet og nær det gäller Sveriges nationella historia ger han en pusselbit som bidrar til beskrivningen av Sveriges förhållande til framför allt andra världskriget.

Ulf Palmfelt, Visby

Gunnel Biskop: *Dansen för åskådare. Inntresset for folkedansen som estradprodukt og insamlingsobjekt hos den svenskspråkige befolkningen i Finland under senere delen av 1800-talet.* Åbo Akademis förlag, Åbo 2012. 368 s., ill. English summary. ISBN 978-951-765-640-5.

Biskops uvanlig rikt illustrerte doktoravhandling portretterer et felt innenfor den finlandssvenske dansekulturen mellom 1866 og 1906 men ser både bakover og framover i tid fra denne perioden. Feltet, eller fenomenet som studeres ligger til dels mellom, dels utenfor de store dansesjangrene som man vanligvis opererer med i europeisk sammenheng: tradisjonell eller folkelig dans, organisert folkedans, teaterdans, selskapsdans osv. Avhandlingen gir et innblikk i hvordan den finlandssvenske overklassen drar inn danser og drakter inspirert fra folkekulturen opp på estraden under navn som *kostymdans*, eller *nationaldans*. Dans er sjelden behandlet innenfor folkloristikken, og har ikke noe stort interessefokus der Biskops perspektiv er i stor grad fra dansevitenskap og dansehistorie, og fra dette perspektivet er avhandlingen banebrytende ved at den henter fram mye ny kunnskap og foreslår nye forståelsesrammer.

Feltet er forskjellig både fra folkets tradisjonelle dans og fra den senere organiserte folkedansbevegelsen, selv om det har noe sammenheng til det siste. Feltet inngår ikke som en del av overklassens vanlige selskapsdans eller selskapsliv, selv om det kan ha innvirket på det siste. Det er heller ikke del av danselærernes hovedrepertoar, selv om danselærerne bruker dansene til en viss grad. Slik framstår det som noe ganske spesifikt.

Fra starten som enkeltfenomen utvikler det seg en praksis av anseelige dimensjoner som får betydning langt ut over hovedstadens overklasse. Avhandlingen

forteller om avstanden og nærheten mellom klassene, og om hvordan danselærernes ekspertise og overklassens dansepraksis også blir basis. Biskop drar så tråden fram til etableringen av folkedansorganisasjonene først på 1900-tallet og setter dermed en ny kontekst for disse.

Biskop ser på det første, utløsende evenementet, *Konstnärsgilletts årsfest* i 1866. Hun ser på folkemusikk-kontekster, på teaterkontekster, på økonomisk begrunnede evenement som lotterifester. Hun tar fram aktører som landsmålsforeningene og sjangre som *hembygdssoaréer*, og forskjellige elementer fra den organiserte folkedansbevegelsen som vokser fram. Systematiseringen av konteksten synes å bygge mer på hva materialet gir av fenomener enn noe forsøk på systematisk klassifisering. En holdning som synes typisk – materialet styrer.

Avhandlingen er basert på empiri. Den bygger på nærlesing av store mengder ofte fragmentariske kilder. Dette kombineres med hermeneutiske spiraler. Vi ser en stadig runddans mellom nærlesingen, som gir elementer til et nitid puslespill, hermeneutikken og nye målrettede kildesøk som etter hvert gir fargerike bilder.

Avhandlingen har åpnet et ukjent kapittel i dansens historie og gitt oss viktig ny dansehistorisk kunnskap. *Kostymdansens* slik som Biskop beskriver den er et særpreget og hittil nærmest ubeskrevet blad i dansehistorien. Vi vet ikke om det finnes parallelle fenomener i andre land i Norden og/eller Europa, men avhandlingen kan utløse helt nye perspektiver på røttene til den organiserte folkedansen i europeisk målestokk.

Biskops avhandling viser vei i en omfattende bruk av digitaliserte arkivkilder, først og fremst aviser. Dette er en ny ressurs som danseforskningen i liten grad har kunnet utnyttet så langt. Tidligere har man lest og gjort utdrag av aviser, muligheten som ligger i systematiske søk digitalisert materiale er i praksis noe annet.

Biskops lesning av materialet drar fokus bort fra de konvensjonelle, teoretiske fortolkningsrammene, som for eksempel nasjonalbygging. Hun identifiserer og studerer de historiske individene og hendelsene, og lar deres motivasjon, betingelser og rammer stå i fokus. Så blir de store fortolkningsrammene et bakteppe. For anmelderen skaper med dette en spennende og krevende kontrast til mye av dagens forskningspraksis. Det er den postmoderne kritikken

som slik møter seg selv med motsatt fortegn. Det er en kritikk nedenfra, fra praksis.

I avhandlingen vises det til mye vitenskapelig litteratur for å begrunne metodiske valg eller understøtte påstander. Slik er de fleste metodiske grepene godt underbygget, uten at det bygges store teoretiske fortolkningsrammer. Når de store fortolkningsrammene legges til side er det en klart uttrykt og underbygget strategi som gjennomføres konsekvent med nærlesing og *thick description* som viktigste virkemiddel. Det kan diskuteres hvorvidt en doktoravhandling må bygges med store, teoretisk begrunnede fortolkningsrammer, og hvorvidt Biskops klare strategi i så fall er en svakhet.

Egil Bakka, Trondheim

Christina Douglas: *Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2011. 291 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7331-435-0.

Efter faderns misslyckade affärer i myrmalm i mitten av 1800-talet får döttrarna i familjen Almqvist ta anställning som guvernanter för att försörja sig. Detta är anledningen till att Sophia Almqvist 1852, 19 år gammal, anländer till postmästarfamiljen Lilliestierna i Åmål. I Åmål träffar hon Erik Dahlgren som hon förlovar sig med 1856. Bröllopet hålls ett år senare.

Sophia Almqvists ett år långa förlovningstid med Erik Dahlgren utgör den ena av två kärlekshistorier som undersöks i Christina Douglas doktorsavhandling *Kärlek per korrespondens. Två förlovade par under andra hälften av 1800-talet*. Den andra kärlekshistorien är Hanna Beckmans och Harald Dahlgrens förlovningstid som sträcker sig över fem år, 1890 till 1895.

Paren har en nära relation. Harald är Sophia Almqvists och Erik Dahlgrens son och Hanna är dotter till pastor Claës Beckman som 1888 blir Sophia Almqvists andre make och därmed Haralds styvfar.

35 år skiljer i tiden mellan parens förlovningar och giftermål och Douglas använder detta tidsspänn för att undersöka hur synen och upplevelsen av kärlek och äktenskap förändras under 1800-talet. Syftet är: "Att genom en biografisk studie av två par och deras brev få kunskap om och förståelse för hur det

kunde te sig att initiera, konstruera och leva inom en kärleksrelation under andra hälften av 1800-talet.”

Douglas har genom rektor Harald Dahlgrens arkiv i Härnösand fått tillgång till en i det närmaste komplett brevkorrespondens från respektive pars förlovnings-tid. Sophia och Erik utbytte ca 140 brev och korta noter under sitt förlovningsår. Eftersom de bodde ganska nära varandra i Åmål och träffades kontinuerligt beskrivs breven som ett komplement till deras vardagliga möten. Harald och Hanna hade en mer komplicerad förlovnings-tid som kantades av sjukdom och som drog ut på tiden på grund av att Harald gick ett provår och sedan fick ett halvtidsvikariat som lektor vid Högre realläroverket i Stockholm. Först 1895 fick han en adjunktur i Skara och kunde nu försörja en familj och därmed gifta sig. Hanna och Harald brevväxlade under hela sin femåriga förlovnings-tid och utväxlade ca 500 brev. Breven beskrivs som en mötesplats i sig eftersom paret sällan hade möjlighet att verkligen träffas.

Utöver dessa brev har Douglas haft tillgång till två biografier. Den ena författad av Harald. Den handlar om hans farfar och beskriver därmed fadern Eriks barndom. Den andra är författad av Haralds son Erik och handlar om just Harald. Det finns också tre häften skrivna av Hannas brorson Bjarne Beckman, vilka handlar om Hannas bror Natan Beckman. Främst ger dessa texter kunskap om männens, Eriks och Haralds, bakgrund och situation. Hanna lär Douglas känna närmare genom några opublicerade noveller och romaner som hon författat. Särskilt i en uppsats om ”svägerskor” och en roman kallad ”Stureleken” utvecklar Hanna tankar om familjerelationer, äktenskap och kärlek.

Slutligen kompletteras källmaterialet med för tiden aktuell rådgivningslitteratur och romaner som behandlar kärlek och äktenskap. Det är exempelvis Fredrika Bremers *Hertha* (1856) som explicit diskuteras i korrespondensen mellan Sophia och Erik och Jonas Lies *Ett samlif* (1887) som Hanna och Harald skriver om i sina brev. Rådgivningslitteraturen liksom romaner ger en viktig bakgrund och insikt i dåtidens vardagliga normer och föreställningar om kärlek och äktenskap.

I inledningsskapitlet diskuteras hur brev använts inom forskningen utifrån frågan *Vad är ett brev?* Douglas beskriver hur brev förekommit som främst en källa till fakta om personers liv, tankar och känslor. Genom att använda teorier om hur ett jag formuleras

genom berättande och om hur identiteter och relationer konstrueras i dialog och i kontrast till andra (i t.ex. brev) öppnas nya tolkningsmöjligheter och användningsområden för brev. Utifrån det menar Douglas att de brev hon tar del av och tolkar inte enbart återspeglar fakta om parens relationer och hur de ser på varandra och sin kärlek. De är också ett grundläggande element för själva konstruktionen av kärleken dem emellan. Vidare kan denna konstruktion inte ses enbart som något som sker *inom* breven i dialog mellan brevskrivarna utan också i dialog med omgivningen och med samtidens ideal och normer.

I inledningen finns även en genomgång av forskning om kärlek. 1800-talets andra hälft beskrivs som en dynamisk tid då idealet om den romantiska kärleken och paret/tvåsamheten etablerades på allvar. Denna ”frigörelse” från familjens anspråk och omgivningens krav lyser fram i breven. Inget av paren tycks ha känt behov av att deras beslut att förlova sig behövde sanktioneras av deras familjer på förhand. Förändringen i synen på kärlek och äktenskap som sker under denna tid föranleder också nya synsätt och ideal om parförhållandet och relationen mellan man och kvinna. Exempelvis diskuterar Douglas idealet om det *kamratliga äktenskapet* som, trots den till synes jämlika benämningen, främst byggde på en asymmetrisk genusrelation där kvinnan är underordnad mannen. Det var mannen som uppvaktade, tog initiativ och försörjde. Samtidigt fanns samtida röster att förhålla sig till, t.ex. författaren Carl Jonas Love Almqvist som förespråkade att kärleksäktenskap inte kunde förverkligas förrän kvinnan var ekonomiskt oberoende.

Just denna diskussion om dåtida debatter om äktenskapsideal utvecklas av Douglas främst i en av avhandlingens många fotnoter (nr 755). Douglas kommenterar sitt användande av fotnoter i en fotnot (nr 4).

Som den här fotnoten är ett tydligt exempel på har jag valt att ha relativt utförliga noter. Här finns inte bara fördjupande resonemang utan även utvecklingar, reflektioner kring forskningsprocessen, citat och annat som jag tyckt varit spännande och gärna delar med mig av.

Majoriteten av de 905 fotnoterna i den löpande texten är referenser till breven, men i många fall även fördjupande diskussioner. På detta sätt har tyvärr stora delar

av analysen hamnat under strecket, vilket hämmar huvudtexten som framstår som främst deskriptiv och ibland lite torftig i analytiskt hänseende.

Douglas skriver in i sig en historisk hermeneutisk forskningstradition som betonar vikten av närhet till materialet och kontextualiseringen. Hon problematiserar både sin egen förståelse av kärlek och äktenskap, som på många sätt bygger på de normer och ideal som etablerades under den studerade tiden, men som också förblindar och gör det omöjligt att nå full förståelse för andra människors (i tid och rum) existentiella villkor och erfarenheter. Douglas beskriver vidare hur hon i ett led att komma de fyra personerna Sophia, Erik, Harald och Hanna nära besökte de platser där de levde i Åmål med omgivningar. Som läsare av avhandlingen förstår man Douglas förståelse, liksom sin egen, men en dimension eller pusselbit fattas (med förbehåll att den kan finnas gömd i en fotnot). När, hur, varför kom hon i kontakt med eller upptäckte det här materialet? Var det hennes intresse för kärlek och äktenskap? För andra delen av 1800-talet? För brev? Eller för Åmål som ledde henne fram till rektor Harald Dahlgrens arkiv i Härnösand?

Avhandlingen har också en biografisk ansats. Att skriva biografi innebär att Douglas skildrar andra människors liv och erfarenheter. Det gör hon främst genom att beskriva och återge de tankar och berättelser som återfinns i breven från den korta del av livet som utgörs av åren som förlovade. I bokens andra kapitel, *Personer*, ger hon dock en kort beskrivning av de fyra personernas liv från födelse till död. Särskilt Sophias situation efter giftermålet med Erik är viktig här eftersom den leder fram till att hon efter att ha varit änka i tjugo år gifter om sig med en man vars dotter Hanna, blir hennes son Haralds trolovade.

I de tre följande kapitlen, *Början*, *Breven* och *Kärlek och Stundande äktenskap*, beskriver Douglas brevkorrespondensen mellan Erik och Sophia å ena sidan och Harald och Hanna å den andra. Hon har ett på ett plan kronologiskt upplägg eftersom det första temat handlar om hur relationerna inleds, det andra om hur det fördjupas genom breven och slutligen tiden för det stundande äktenskapet. I en fotnot (nr 173) utvecklar författaren ett resonemang om sitt val att skriva tematiskt snarare än kronologiskt. Ett argument är att läsvänligheten ökar och upprepningar undviks.

Som läsare får man i dessa tre kapitel för det första

ta del av många och ibland långa citat ur breven. Douglas ger på detta sätt stort utrymme åt personerna själva att uttrycka sig. Det är onekligen en svår konst att lyckas hålla sig så neutral som möjligt inför det som skrivs. Douglas lyckas bra. Först i slutordet kommenterar hon hur det var att arbeta med och läsa breven så intensivt. Exempelvis var Haralds återkommande oro för hans och Hannas olikhet i känsloliv och i religiösa frågor och att det skulle kunna äventyra deras möjlighet till äktenskapligt samförstånd påfrestande att läsa om och om igen. Samtidigt menar hon att hon trots viss irritation kan förstå honom, hon är själv en som ältar.

Läsaren får också lära sig mycket om 1800-talets andra hälft och om hur synen på kärlek, tväsamhet och äktenskap förändrades, utvecklades och etablerades inte minst så som den framställdes i den samtida rådgivningslitteraturen. Kontexten är främst svensk, men också anglosaxisk eftersom Douglas jämför med och diskuterar annan forskning i främst Nordamerika.

Douglas diskuterar förutsättningar för äktenskap och föräldrars inblandning, ålder för giftermål, intimitet och relationen mellan män och kvinnor. På så vis blir avhandlingen ett slags ”kärlekssedernas historia” med fokus på 1800-talet. Dessa utblickar i dåtidens normer och ideal fungerar bra och är lärorika, tagna med utgångspunkt i detaljer i breven, t.ex. Sophias oro för att Eriks familj inte ska acceptera deras förlovnings, Eriks och Sophias diskussion om när det ska lysas för dem och hur de ska kunna undvika att närvara, Hannas oro för att det var hon som tog initiativet genom att yppa sin kärlek för Haralds syster Anna.

Svårare är det att få till de mer teoretiska diskussionerna om t.ex. hur brev fungerar som en plats för möte och dialog och hur ett älskande jag skapas i kontrast till den andre. Att Douglas tycker att frågan om dialogiciteten i breven är viktig framkommer på flera ställen. I ett avsnitt analyserar hon ett brev från Erik till Sophia, där han skriver om ett samtal med en god vän till Sophia, Valborg. Samtalet handlade om Fredrika Bremers bok *Hertha* och om kvinnans myndighet. Erik skriver till Sophia att: ”jag vill gerna ge Valborg rätt, att hennes kön bör skonas från månet band”. Douglas relaterar detta till ett (brevteoretiskt) resonemang med Bachtins teorier om dialogicitet i centrum och skriver att Erik här inte låter Sophia närvara i brevet i en dialog, vilket understryks av att han skriver ”hennes kön” och inte ”erat kön” med

referens till Sophia. Brevet blir snarare en monolog. Douglas låter sedan läsaren följa med i ytterligare några tankar om Eriks sätt att uttrycka detta. Det centrala i avsnittet är egentligen diskussionen om kvinnans ställning och myndighet och hur man såg på den under den här tiden och hur Erik respektive Sophia förhöll sig till den och hur den kom till uttryck i breven. Diskussionen om hur den andre tar plats i en dialog i breven är också viktig, men dessvärre är analysen och diskussionen om dialogicitet svag och otillfredsställande.

Avhandlingen haltar lite i just teoretiskt avseende. Både i introduktionen och avslutningen samt här och var i texten nämner Douglas grundläggande idéer om dialog och hur människor blir till i samspel med andra. I slutordet på sista sidan konstaterar Douglas med inspiration från filosofen Charles Taylor, att det är genom dialog med en annan människa som vi blir människor. Hon avslutar med orden: ”det är dialogen i sig som är viktig, inte vilka ämnen vi behandlar eller vad vi kommer fram till”. Jag vet inte om det är hennes slutsats, men jag håller inte med. Ämnena och slutsatserna är lika viktiga som dialogen i sig, det är de som berättar om samtida villkor, om etik, makt och handlingsmöjligheter. Douglas avhandling understryker att villkoren för dialogen i breven, hur personerna representerar sig själva och andra, vilka positioner som är möjliga, liksom att innehållet inte enbart dikteras av brevskrivaren själv eller den han/hon för dialog med. De är en del i ett större sammanhang. Genom att lära känna det sammanhanget kan vi lära oss något om hur det är att bli en älskande människa under denna tid och plats. Genom Douglas avhandling lär vi oss något om villkoren där och då, men får också redskap att undersöka våra egna möjligheter, begränsningar och villkor.

När jag läser Douglas avhandling fascinerar jag av att breven har till synes oändlig komplexitet. Det är ett medium där två kommunicerar, men hur, när, vad och varför är beroende av personerna själva, var de befinner sig, vilka de har runt omkring, vilka ytterligare som kan tänkas ta del av breven osv. Brevskrivarna visar hur svårt det är att sätta ord på allt, att tänka på hur det rätt ska förstås, att vara intim och samtidigt offentlig. Douglas beskriver hur Hanna nästan alltid har fullt av folk omkring sig på prästgården och hon beklagar i ett brev att hon inte hinner avsluta en enda tanke ordentligt. Hennes brev innehåller också många rapporter om vad som sker i familjen och på gården.

Harald sitter ensam i Stockholm och skriver snarare om relationen till Hanna än om andra människor. Båda paren diskuterar ingående vem och vad som kan läsas upp för andra.

Även brevens komplexitet kunde ha fått större utrymme i analysen och det hänger ju också ihop med diskussionen ovan om dialogicitet och hur man blir en älskande människa i samspel med andra. Det är egentligen bara på ett ställe som analysen av breven i sig och komplexiteten i hur de upprättas och vilken roll de fyller fördjupas och det är i ett avsnitt om breven som mötesplats, och gäller särskilt Hanna och Harald. Här gör Douglas jämförelser med forskning om textbaserade onlinevärldar för rollspel i realtid, s.k. MUD. Analysen handlar om att framför allt Harald och Hanna, som sällan ses, använder breven som mötesplats och genom sitt sätt att skriva skapar de en samtida realtid. När Hanna (alt. Harald) får brevet har tid passerat sedan det skrevs, men vid själva läsningen skapas genom språket ett presens där deras gemensamma stund skrivs fram. Harald skriver t.ex.: ”Och medan jag nu har de kära armarne omkring min hals så kysser jag dina ögon.” För Hanna blir det en aktuell handling i det ögonblick hon läser det, inte något han gjorde eller tänkte då.

Avhandlingen har många tillgångar och det är endast några få men kanske grundläggande invändningar jag har. Den ena gäller diskussionen ovan om att våga fördjupa analysen om dialog, om brev som kommunikations- och mötesplats och om hur man blir en älskande människa i samspel med andra. Den andra handlar om skrivteknik. Dessvärre infrias inte förhoppningen från fotnot nr 4 om att bokens tematiska upplägg ska göra att upprepningar undviks. Genomgående lider texten av upprepningar av citat, slutsatser eller tolkningar. Ofta sker upprepningen på samma eller intilliggande sidor och gör emellanåt läsningen riktigt tråkig.

En annan skrivteknisk fråga som är central för ett hermeneutiskt arbetssätt handlar om hur närhet och kontextualitet återskapas i texten. Vad behöver Douglas skriva om huvudpersonerna? För min del räcker inte det korta kapitlet om personerna som inleder huvuddelen av boken. Jag hade behövt att Douglas backade lite och tog mig vid handen och förde mig djupare in i personernas liv och de platser de vistades på. Den livliga vardagen på Synnerby prästgård med ständiga sysslor och besök hade t.ex. som nämnts ovan betydelse för Hannas brevskrivande, likaså

hennes armåkomma som måste behandlas och som ledde till grusade förhoppningar om en karriär som pianolärare. Även om detta framkommer så sker det i periferin av texten. Och även om Christina Douglas understryker att det endast är en liten del som intresserar henne, hur kärleken initieras, levs och konstrueras genom breven under förlovningstiden, så spelar kontexten och närheten till personerna roll och mer kunskap om dem skulle göra att även läsaren (jag) bättre skulle kunna förstå och engagera sig i Sophias, Eriks, Haralds och Hannas liv.

Kristina Gustafsson, Halmstad

Marita Rhedin: *Sjungande berättare. Vissång som estradkonst 1900–1970*. Bo Ejeby förlag, Göteborg 2011. 286 s., ill. English summary. ISBN 978-91-88316-60-8.

Marita Rhedins avhandling i musikvetenskap syftar till att undersöka *vissång* i Sverige 1900–70 med tyngdpunkt på den *litterära visan* i viss motsats till den *folkliga visan*. Syftet är också att klarlägga stilartens förändringar och utveckling samt undersöka dess kontextuella placering, socialt och kulturhistoriskt. Författaren tycks främst vara intresserad av hur visan uttrycks på scen, dvs. att undersöka en form av *uppförandepaxis* och hur denna förändrats under den angivna perioden. Med *praxis* avses i detta fall en vissångare som med utgångspunkt i sitt eget uttryck och sina egna erfarenheter tolkar en visa för sin publik, antingen enbart vokalt eller med ackompanjering; en tradition som i själva verket existerat i Sverige åtminstone sedan Lasse Lucidor (1638–74), Carl Michael Bellman (1740–95) fram till 1900-talets populära artister som Evert Taube (1890–1976) och Cornelis Vreeswijk (1937–87). Avhandlingens ämne tangerar åtminstone delvis undersökningar av Olle Adolphsons uttryckssätt utförda av musikvetaren Frans Mossberg (2002) och litteraturvetaren Charlotte Ullmert (2004). Den förre utvecklar dock mindre de kulturhistoriska perspektiven. Den senare har tydliga språk- och kommunikationsvetenskapliga perspektiv på sitt material.

Med hänsyn till vad som mer exakt kan definieras som en *visa* vid sidan av vissångens uppförandetradition, stödjer sig Rhedin i viss grad på hur Bengt R. Jonsson (1974) urskiljer det förra och hur Bro-

linson & Larsen (2004) beskriver det senare, dvs. sångaren eller ”trubadurens” personlighet och uttryckssätt. Rhedin sammanfattar i denna kontext elva vad hon kallar ”typiska drag” som hon menar följer den *litterära visan* i egenskap av estradkonst. Dessa egenskaper handlar i huvudsak om hur sångaren förväntas uppträda snarare än hur musiken klingar samt att de i huvudsak har en utgångspunkt i lyssnarens perspektiv. Detta ställningstagande blir även en plattform för hennes vidare undersökning om hur vistraditionen vuxit fram och formulerat sig i det praktiska utförandet. Avhandlingen är således mindre en traditionell musikvetenskaplig analys av klingande material, även om detta också förekommer, än en undersökning av hur sången ter sig i jämförelse med just den av författaren utvalda epokens vedertagna bruk. Förutom förord, appendix och källor innehåller boken fem huvudkapitel där de tre mellanliggande följer ett kronologiskt mönster. Det femte kapitlet är en sammanfattande diskussion som framför allt syftar till att befästa bestämda kriterier för vad som kan sägas vara en *litterär visa*.

Första kapitlet utgörs av en introduktion som behandlar forskningsproblemet, vilket har sin utgångspunkt i redan etablerade skillnader i betraktelsesätt avseende den *folkliga* och *litterära visan*. Några påtagliga olikheter som kan nämnas är att det folkliga uttryckssättet oftare anses utövas av kvinnor samt att det av naturliga skäl är mindre kopplat till text, medan det litterära exempelvis rent sångtekniskt innehåller mindre vibrato samt oftare uppförs av en ensam (oftast manlig) utövare till eget strängackompanjering. Vidare antas den folkliga visan innehålla fler melodiska utsmyckningar eftersom den oftare uppförs ackompanjerad av orkester. Åtminstone det sista påståendet förefaller tveksamt och torde diskuteras. Förutom nämnda två inriktningar listar Rhedin ett tredje typexempel, vilket hon kallar *modern visa*, parallellt med formuleringen ”populär visa” och som förutsätts uppkomma från och med 1960-talet. Den uppges ha tydliga kopplingar till musikstilar som rock och pop samt ha bestämda förbindelser till nöjesindustrin och underhållningsbranschen. Att inte *folklig* och *litterär visa* har eller har haft en bestämd koppling till marknadskrafterna betvivlar jag. Här tycks författaren mena att underhållning i mer utpräglat marknadssyfte är ett påfund i huvudsak förenat med senare delen av 1900-talet och framåt. Paradoxalt nog beskriver hon i nästföljande kapitel

hur vissången i början av 1900-talet var synnerligen populär och utsatt för just marknadsföring, t.ex. i form av en avancerad skillingtrycksmarknad.

Andra kapitlet behandlar den granskade periodens tidigaste del, vilket betyder 1900–25. Kapitlet inleds med en kortfattad beskrivning av dåtidens Sverige ur ett kulturellt och teknologiskt perspektiv och övergår till en undersökning av fyra olika artister vilka uppträdde med visor under perioden: Sven Scholander (1860–1936), Delsbostintan (Ida Gawell-Blumenthal 1869–1953), Skånska Lasse (Theodor Larsson 1880–1937) samt Nils G. Svanfeldt (1880–1959). Scholander är den som främst förknippas med just beteckningen *litterär visa*. Han är också den ende av de fyra som ackompanjerar sig själv på ett stränginstrument, nämligen luta. Rhedin menar att hon valt att belysa vissa artister för ”att i enlighet med avhandlingens syfte visa på olika karakteristika när det gäller röst användning och musikalisk/textlig gestaltning, sett i socialt och kulturellt sammanhang”. Inte desto mindre vill jag påstå att Rhedin mer framställer ett referensverk än examinerar i denna del av boken. Analyserna av sångarnas röster, huvudsakligen i det hon kallar ”framförandestil”, ter sig generellt summariska förutom att källmaterialet tycks vara i minsta laget. Flera av de återgivna recensionerna som beskriver sångarnas röster är förstas roande läsning. Annars är texten om Delsbostintan, särskilt den som behandlar mörka och ljusa röstlägen inom *folklig sång*, onekligen intressant i fråga om frågeställningar om hur röstklängen kan signalera olika tider, skilda kulturer och växlande genus. I en avslutande diskussion menar författaren att det vidare syftet med kapitlet varit att just peka på de tydliga skillnaderna mellan de fyra artisterna; detta för att de inte slentrianmässigt ska katalogiseras på samma sätt trots att de delvis uppträdde på samma scener. Kapitlet avslutas med två givande diskussioner: dels en om tidens klangideal och vad som gjort att en särskild sångpraxis utvecklades t.ex. i takt med teknikutvecklingen och införandet av mikrofonen, dels en om vissångens utveckling i förhållande till det privata kontra det offentliga rummet.

Tredje kapitlet följer i stort sett samma mönster som det föregående. Med andra ord: först en kort ingress om tidsavsnittet, här 1930-talet till en bit in på 1940-talet, som enligt Rhedin innefattar ”den litterära visans guldålder”, en term hon övertagit av Gunnar Turesson (1906–2001). Därefter följer pre-

sentationer och analyser av lämpliga vissångare och delar av deras repertoar. Trots ”guldåldern” omfattar urvalet blott tre artister: Evert Taube, Karin Juel (1900–76) och ovannämnde Gunnar Turesson. Både Taube och Turesson ackompanjerade ofta sig själva på luta medan Juel enbart sjöng vid sina framträdanden. Följaktligen tycks de två manliga artisterna passa bra in som representanter för just den *litterära vissången*. Urvalet är enligt Rhedin kort och gott gjort för att: ”Dessa tre bidrar på olika sätt att ge en bild av vissången under perioden.” Analyserna i detta kapitel är dock något lödigare än i det föregående, trots att källmaterialet fortfarande är rätt begränsat frånsett stycket om Taube, vilket är föga förvånande med tanke på den omfattande Taubeforskning som redan existerar. Partiet om Karin Juel är välskrivet. Särskilt intressant är avsnittet om äkthet kontra oäkthet i rösten, dvs. en diskussion om vibraton kontra glissandon och jämförelser av hur röster kan uttrycka mer eller mindre sentimentalitet. Här anses Juels känslsamhet som äkta, i jämförelse med t.ex. dåtidens åtminstone bland kvinnorna omåttligt populära smörsångaren Sven-Olof Sandberg (1905–74), som inte alltid gick hem hos (de manliga) recensenterna. Kapitlet fullföljs med sju underkapitel, vilka har till avsikt att genom en djupare diskussion rama in den *litterära visan*, dess kännetecken och influenser. Här kommer Rhedins insikter fram på ett bra sätt. Språket är utmärkt och läsaren förstår poängen. Författaren visar hur den *litterära visan* i viss mån genomgår en förädling under denna tid. Den får en viss konstmusikalisk framtoning, dess text står i centrum – den ska med andra ord höras och utfalla som ”sjungen poesi” eller ”upphöjt tal”. Vidare ska den vara intim men ändå tolkas på ett personligt sätt till skillnad från exempelvis *romansen*, som tycks vara starkare knuten till tonsättarens idéer än till uttolkarens. Samtidigt tycks inte skillnaderna mellan *folklig* och *litterär visa* alltid uppenbara. Den senare tolkas stundom som ett mognande av den förra. Många gånger torde ju en folkvisa skönjas bakom en omarbetad litterär visa. Rhedin refererar förvisso till musiketnologen Gunnar Ternhag, som enligt en elektronisk källa lär ha sagt att den *litterära visan* ska ha en ”till namnet känd skald”. Sångarens skolning av rösten antas samtidigt vara av mindre betydelse, det är hur budskapet frambringas som är av vikt, inte alltid den uppenbara skönheten i röstklängen. I kapitlet lyfts också tidigare nämnda Scholander fram. Han ses som pionjär inom den *lit-*

terära visan, och gemensamt med den något senare Taube ses han som normbrytare som höjer statusen för den naturliga rösten, medan Turesson lyfts fram som en ambassadör som förfinar stilarten.

Fjärde kapitlet bär titeln ”En andra visvåg”. Tidsperioden anges huvudsakligen till 1962–70 och upplägget påminner om de två föregående kapitlen. I inledningen diskuteras nya stilistiska drag och förändringar där vistraditionen nu utsatts för internationella influenser från framför allt amerikanskt håll. Rhedin understryker behovet av ett *utvidgat visbegrepp* och refererar till den norske musikforskaren Karin Rykkje (1985) som menar att vistraditionen från och med 1960-talet genomgår ett trendbrott. Rykkje talar om ”den moderne vise”, vilken blir mer en politisk uttrycksform, ett ungdomskulturellt fenomen, påverkas av populärmusikaliska former, får en stark koppling till media osv. Rhedin menar dock att visan redan tidigare haft liknande inflytande om än inte så tydligt som nu. Viss begreppsförvirring torde ändå kvarstå huruvida begreppet ”modern visa” även innefattar *litterär visa*. Rhedin har här valt ut endast två artister att studera närmare, nämligen Fred (Bo Gunnar) Åkerström (1937–85) och Cornelis Vreeswijk. De är två delvis ganska olika men ändå signifikativa vissångare för denna tid. Bägge ackompanjerande sig själva på gitarr och således antas de också vara företrädare för den *litterära visan*. Att Rhedin här väljer att strama åt urvalet till att endast omfatta två artister motiverar hon bl.a. med att den nu under-

sökta perioden ”ligger närmare vår egen tid” och att ”förändringstakten blivit snabbare, samtidigt med att tillgången på forskningsmaterial ökat”. Jag tolkar detta som att författaren anar risken för att drunkna i redundansen av tillgänglig information. Efter artistporträtten påminner de avslutande underkapitlen bl.a. en diskussion om visan som ett delvis politiskt vapen, vid sidan av iakttagelser av hur röstens användning under denna tid går åt det individuella och ”råare” hållet, åtminstone jämfört med 1930- och 40-talens oftast mer välskötta stämmor.

Rhedins bok är lättläst och flyter på bra. Ämnet visor är aktuellt, inte minst i belysningen av de (inte sällan kvinnliga) *singer-songwriters* som idag har en framträdande roll i svensk populärmusik. Det är ett fenomen som definitivt kan förknippas med den ”moderna visan”, vilken sätter texten i visst centrum i kontrast till exempelvis dansmusiken, möjligen med undantag av rapmusikens ibland utvecklade poesi. Av just den anledningen finner jag Rhedins framställning ha få förbindelser till aktuella strömningar vid sidan av rätt kläna framåtblickande och likhetsgranskande intentioner i en diskurs som emellanåt upplevs något snäv. Samtidigt förtunnas det kulturhistoriska sammanhanget av textens begränsade anknytningar till andra rådande konstarter eller idéströmningar som existerat under de undersökta perioderna. Källmaterialet är samtidigt sparsamt och urvalen tämligen få. Likväl blir resultatet en relevant och bra avhandling.

Patrik Sandgren, Lund

RECENSIONER

Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige. Anna Walette & Birgitta Svensson (red.). Makadam, Stockholm/Göteborg 2012. 230 s., ill. ISBN 978-91-7061-102-5.

Denna recension börjar i fel ände, åtminstone om man ska vara den pedagogiska grundregel trogen som lär att man ska starta en kritisk granskning med ett positivt omdöme. Den enkla anledningen till detta avsteg från traditionen är att min huvudsakliga anmärkning mot *Individer i rörelse* rör helheten, eller kanske snarare bokens rubrik i förhållande till innehållet. Boken samlar sju artiklar och en inledning under det gemensamma temat svenskt 1880-tal i kulturhistorisk belysning. Den är resultatet av en serie seminarier om kulturhistoriens genombrott under 1880-talet med forskare från historia och etnologi.

Huvudrubriken *Individer i rörelse* säger inte mycket om antologins innehåll, även om den förstås metaforiskt snarare än faktiskt. Jag antar att rubriken syftar på det sena 1800-talet som ett brytningsskede och en förändringens epok, vilken fick till följd att identiteter omprövades och utmanades. Några av bidragen kan också tolkas mot den bakgrunden. Väldigt få – om några alls – av bidragen handlar emellertid om individer i egentlig mening. Snarare behandlar de fenomen, tendenser och företeelser i tiden och där är förvisso nya metoder för identifikation, identifiering och klassificering framträdande drag i åtminstone ett par av artiklarna. Underrubriken *Kulturhistoria i 1880-talets Sverige* framstår också som något förbryllande när man tagit del av bokens innehåll. Man blir helt enkelt inte riktigt klok på om boken vill vara ett bidrag till den svenska kulturhistoriens historiografi, eller om den syftar till att ge kulturhistoriska perspektiv på 1880-talets Sverige. I själva verket gör den lite av bägge delarna. Kanske hade det varit bättre att tematisera innehållet och stycka upp den kapp av Birgitta Svensson och Anna Walette som nu inleder boken i flera delar, för att tydligare klargöra samband och övergångar. Inledningen ger förvisso en

mycket intressant översikt över den tidiga kulturhistoriska forskningen och några för tiden typiska drag med grund i antologins artiklar.

Med det sagt vill jag börja med att konstatera att det första omdöme som kommer för mig när jag slagit igen bokpärmarna är: lärorikt. En hel del är naturligtvis bekant om man som jag själv har grävt i arkiv från den berörda epoken. Men jag får också lära mig mycket om saker som jag inte har haft en aning om. Som den svenska författarelitens glorifiering av den tidiga terrorismen. Eller att Artur Hazelius för Nordiska museet förvärvade den hyllade uppfinnaren John Ericssons föremål efter hans död mot dennes uttryckliga vilja i en uppdriven jakt på biografiska objekt. Och att begreppet heterosexuell lanserades först 1892, och då betecknade en sexuell dragning till bägge könen och en patologisk ovilja till fortplantning. Eller att det ämne som kallas kulturhistoria, med Viktor Rydberg som första professor 1884, redan från begynnelsen bekände sig till vad vi idag skulle kalla konstruktivism; Rydberg lanserade begreppet Kulturarv för att ”stärka betydelsen av att människans värld inte är, utan *blir*. Mikroperspektivet och blicken på det lilla livets historia är sannerligen vare sig någon nyhet eller någon tillfällig nyck. Allt sammans kan ses som kuriosa, detaljer av vetande utan egentlig vikt. Men det kan också ses som symboltyngda enskildheter i en större enhet, som ledrådar till den världsbild och verklighet som var 1880-talets. Det hör till de saker jag tycker om med boken, perspektivförskjutningarna mellan högt och lågt, mellan det närsynta och det övergripande.

Det ska också sägas att det är en mycket aptitretande bok; förpackad i ett påkostat band, rikt illustrerad med bilder som överlag känns fräscha och inte hör till de illustrationer som reproducerats gång på gång, utan ofta tycks hämtade ur arkivens gömmor. Texten upplever jag också som språkligt genomarbetad och förhållandevis jämn. Några av artiklarna har beröringspunkter med varandra, även om de inte alltid uttalas. Sammantaget bidrar det till att knyta samman den annars ganska heterogena samlingen av artiklar, från böndagsplakatens

gamla ordning till den tidiga globaliseringens gryende terrorism. Det speglar epokens spännvidd mellan omfammandet av det nya och den djupa skräck förändringarna rör upp, den ordnings- och kategoriseringsiver som inte minst urbaniseringen frammanar och bävan för den oordning som strävandena genast synliggör: modernitetens mångomvittnade dilemma på mikronivå, kort sagt. 1880-talets besatthet vid att släppa in ljus, att bringa ordning, klassificera och förstå omfattar också det mänskliga psyket. Med ett metaforiskt språk hos de tidiga psykoanalytikerna Sigmund Freud och Joseph Breuer manas bilden av det mänskliga psyket fram som ett svåröverskådligt landskap som måste annekteras. Här rör sig terapeuten likt en teckentydande detektiv, på jakt efter ledtrådar i psykets blindgångar och återvändsgränder. I Lars-Eric Jönssons artikel *Talet, kroppen och staden* ställs de mot den svenske psykiatern Svante Ödmans pragmatiska analyser av patientens hälsotillstånd, bot och bättring. Jönsson gör en intressant utvikning om urbanitetens avigsidor och dess avspeglingar på det moderna psyket. Stadslivet är både ett löfte och ett hot under 1880-talet, och trots att det stora flertalet ännu bodde på landsbygden var urbaniteten en mycket central tankefigur. En smula märkligt tycks det att Jönsson, när han vill illustrera debatten om den sociala frågan kopplad till stadsproletariatets bostadsförhållanden, hämtar exempel från Wien. Det finns ju gott om svenska motsvarigheter. Det utbredda inneboendesystemet hade inte endast en hygienisk utan också en klart moralisk dimension. I alla händelser är det både intressant, spännande och informativt. Inte minst de artiklar där det finns en påtaglig koppling till vår egen samtid lockar till läsning.

Andreas Nybloms bidrag om Nordiska museet och berömmelsens kulturhistoria rymmer berättelser om helt vanliga människors strävanden under 1880-talet att på något sätt – vilket sätt som helst – göra sig bemärkta, synliga, omnämnda i media, vilket ofrånkomligen väcker reflektioner kring dagens mediala värld och dokusåpornas epok. Här förs ett intressant resonemang om hur individualiseringen under epoken går från en karaktärskultur mot en performativt inriktad personlighetskultur. Jag saknar emellertid en genusanalys. Typisk för tiden var också föreställningen att män i högre grad var differentierade, medan kvinnan inte ägde samma förutsättningar att utveckla en personlighet.

Också Mats Fridlunds artikel om det nya gränsöverskridande våldet äger skrämmande aktualitet. Historien är till stora delar ny för mig. Det kan säkert förklaras

mot bakgrund av det faktum att Sverige inte i någon stor utsträckning drabbats av terrorism – åtminstone inte om man mäter effekterna i antal skadade eller dödade i terroristattentat. Fridlund visar här på ett viktigt argument för ett kulturhistoriskt perspektiv: terrorismen har också en specifik kulturell karaktär, där de mentala effekterna av ett ständigt närvarande hot kanske väger tyngre till och med än de faktiska materiella effekterna av ett attentat. Det är ett perspektiv som inte nås via den ”stora historien”. Ämnet känns oerhört angeläget. I bägge de ovannämnda fallen stör det mig en aning att författarna inte gör särskilt mycket av dessa uppenbara samtidskopplingar. Jag hör visserligen till dem som tycker att historia kan vara intressant så att säga i sin egen rätt, utan att legitimeras utifrån något direkt nytighets- eller aktualitetsanspråk i samtiden, men i de här fallen undrar jag ändå om inte texterna hade tjänat på ett reflekterande över paralleller och brott med samtiden. Kanske kan man se fram emot att läsa om det i något annat sammanhang. Nyfiken på mer blir man i alla händelser.

Ett annat oupphörligt aktuellt tema är kvinnors plats i offentligheten. Kvinnans kringskurna handlingsutrymme och strategier för att vinna ny mark är tema för flera av bokens bidrag. Få känner nog till att Frälsningsarmén, denna av både samtid och eftervärld förhånade och utskrattade organisation, erbjöd kvinnor en omfattande auktoritet – mer än någon annan organisation, religiös som sekulär. Fredrik Nilssons artikel handlar om Frälsningsarméns oförvägna kvinnliga medlemmar som rörde sig långt bortom gränserna för sitt eget kön i rent fysisk bemärkelse; de nattvandrade i städerna, gjorde sig påminda på bolagskrogar och ölkaféer, tvekade inte att beblanda sig med gatans folk, med suputer och prostituerade för att omvända dem till ett renare liv. Kvinnor som på det sättet tog plats i offentligheten under 1880-talet var en provokation i sig. En annan typ av kvinnligt platstagande som rörde upp starka känslor och motreaktioner är ämnet för Eva Helen Ulvros bidrag om kvinnorna i den litterära offentligheten. Artikeln är intressant men upplevs till stor del som idéhistorisk snarare än som kulturhistorisk, skriven ur ett ”fågelperspektiv”. När perspektivet sedan letar sig ned till individnivå bränner det till ordentligt, och den frustration som den ”Nya tidens kvinnor” kände inför det massiva, konspiratoriska och öppet uttalade motståndet från en tämligen enig kår av manliga kollegor formligen pyser från boksidorna.

Hyresvärdinnan var en annan roll möjlig att ikläda

sig för 1880-talets urbana kvinnor. Hennes betydelse är föremål för tolkning i Peter K. Anderssons artikel. Beskrivningarna av hyresvärdinnans roller – för det är beskrivningar vi har att göra med här – växlade mellan en uppfostrande och omhändertagande modersgestalt och en representant för en feminint kodad urban synd. I bidraget förutsätts att hyresgästerna är män; artikeln kretsar kring den manlige hyresgästens upplevelse av hyresvärdinnan, tillika mestadels fiktiva sådana. Andersson gör också en intressant utveckling om hur hans analys snarare pekar tillbaka på de beskrivande hyresgästerna än på värdinnorna själva. Några frågor finner sig emellertid under läsningen. Exempelvis blir man nyfiken på hur vanligt det egentligen var med kvinnliga hyresvärdar – och hur vanligt det var med kvinnliga hyresgäster. Kvinnoöverskottet var ju stort i flera städer, och de ensamstående kvinnorna många. Här kommer jag osökt att tänka på alla de värdinnor för ”flickställen” i det sena 1800-talets Stockholm som jag stött på under min forskning. Av någon anledning tycks det ofta ha varit kvinnor som hyrde ut husrum åt de hemligt eller registrerade prostituerade kvinnor som annars hade svårt att hitta bostad. Hyrorerna var till följd av det förhållandet högre än på andra ställen, och värdinnorna blev direkt eller indirekt profitörer i prostitutionen. Det var också en inkomstkälla med lång kvinnlig tradition; även 1700-talets kopplare var ofta kvinnor.

Sammantaget ger *Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige* en god introduktion både till ett kulturhistoriskt arbetssätt och till en omvälvande och betydelsefull epok i vårt förflutna, via en rad läsvärda, lärorika och tankeväckande bidrag.

Rebecka Lennartsson, Stockholm

Tanten, vem är hon? En (t)antologi. Marianne Liliequist & Karin Lövgren (red.). Boréa Bokförlag, Umeå 2012. 286 s., ill. ISBN 978-91-89140-80-6.

Min tantumgängesvana grundlades tidigt, vilket jag är mycket tacksam för, eftersom jag är övertygad om att tantumgänget var lärorikt och gav mig ett visst självförtroende som barn. Den mest betydelsefulla tanten av dem alla var tant Inga-Lisa. Hon tog hand om mig under min barndom, då daghem knappt var uppfunna eller åtminstone inte särskilt frekventerade av borgerlighetens barn. Fast hon var äldre än båda mina föräldrar överlevde hon dem med ett antal år och den dag i

början av 2000-talet då hon inte längre fanns kände jag att min barndom slutgiltigt gick i graven tillsammans med henne. I mitt nostalgiska tillbakablickande står hon för gränslös kärlek, orubbligt stöd och en grundmurad trygghet. Om världen gick under, så skulle tant Inga-Lisa och det hon stod för ändå bestå!

Med denna förkärlek för tanter i bagaget har det varit en intressant uppgift att ta del av (t)antologin *Tanten, vem är hon?* Tanter har f.ö. blivit föremål för flera bokutgivningar under den senaste tiden. Just denna antologi är skriven av en tvärvetenskaplig författargrupp bestående av bl.a. etnologer, sociologer och litteraturvetare. Inledningen vrider och vänder redaktörerna Marianne Liliequist och Karin Lövgren på tantbegreppet. Tant är en tillskriven kategorisering, men kan också vara upplevd. Tant är förknippat med ålder, om än inte på något självklart vis. Man kan vara tant i 20-årsåldern, sägs det, och ungflicksaktig vid 85. Tant kunde också ännu på 1960-talet användas som ett artigt sätt för barn och ungdomar att titulera en vuxen kvinna på. Tantbegreppet är dessutom laddat med såväl positiva som negativa innebörder. Tanten är, kort och gott, en kraftfull symbol att ta i bruk.

Antologins författare har valt att ta sig an tanttemat på mycket olika sätt. Några bidrag tar sin utgångspunkt i författarnas personliga erfarenheter, andra utgår från olika forskningsprojekt. Karin Lövgren ger efter inledningen en forskningsbakgrund i kapitlet ”Ååå tanter, ååå tanter”. Tant-representationer och forskning”. Denna utgör en god bottenplatta att stå på, när man läser vidare. Tantetiketten kan ju, som sagt, utgå ifrån kronologisk ålder, kohort, generation, tillskrivningar och subjektiva erfarenheter. I kapitlet ”Tanten som symbol. Åldrande och kvinnlighet” diskuterar Karin Lövgren utifrån intervju- och tidskriftsmaterial den ambivalens som uttrycks både i media, men också av informanterna själva, när det gäller utseende och åldrande. Kvinnor bör inte klä sig och framträda alltför ungdomligt, samtidigt finns en förväntan på att medelålders och äldre kvinnor skall hänga med i modesvängarna, men på ett passande vis, enligt principen att för mycket och för lite skämmer allt. ”Tanttillståndet” kan därför framstå som ett hot, särskilt för medelålders kvinnor, men även som något eftersträvanvärt. När man är tant kan man koppla av och unna sig att inte vara så utseendefixerad längre. Det finns andra värden som man då kan bejaka i livet.

Eva Söderberg skriver i kapitlet ”På besök i Astrid Lindgrens tantgalleri” om olika ”tanttyper” i Lindgrens egen barndom och i hennes böcker. Man ler igenkän-

nande åt många av de karaktärer som beskrivs. Inte minst intressant är den avslutande diskussionen om den världsberömda författarens egna strategier ”som tant” på ålderns höst. Måhända, skriver Söderberg, använde hon den ”inre Pippin” som ett slags strategi i offentligheten. ”Som ’Pippi-tant’ kunde hon göra gott och roa, men också använda den drastiska humorn som en sköld mellan sig och offentligheten, som ett skydd för den melankoliska sida som hon också hade och även skämtat om” (s. 128f).

Hanna Bertilsdotter Rosqvist har kallat sitt kapitel ”Hennes egen tid. Internet som arena för sexuell frigörelse”. Här diskuteras hur internet kan fungera som en arena för medelålders och äldre kvinnor att lära känna sig själva och sina kroppar. Till skillnad från vad vi ofta hör, att internet kan vara ett farligt forum för oss, inte minst för ungdomar, så beskrivs on-line-gemenskapen av författarens informanter som en säker och trygg plats. Huvudinformaten Karin berättar hur hon efter ett mångårigt äktenskap – familj med man och fyra barn – tack vare möten på internet lärt sig erövra sin egen sexualitet, vilket varit till glädje för henne i hennes nya relation. Det är ett viktigt forskningsområde som Rosqvist här gett sig i kast med och det skall bli intressant att ta del av hennes fortsatta rön. Forskning om nätet ifrågasätter våra invanda föreställningar om bl.a. nätanvändning, kön och sexualitet.

Evelina Lindahl låter i ”De försvinner nästan. När de blir äldre, alltså” två icke-heterosexuella kvinnor träda fram och ge sin syn på icke-heterosexuella kvinnors synlighet i samhället. Gunilla, 63 år och Ulrika 40, tillhör vad Lindahl kallar två olika homosexuella generationer. Det präglar inte helt överraskande deras erfarenheter av komma-ut-processen liksom deras syn på den egna sexuella identiteten och familjebildningsproblematiken. Gunilla kallar sig lesbisk, medan Ulrika säger att hon lever samkönat. Behoven av mötesplatser för icke-heterosexuella är något som lyfts fram av Gunilla, medan Ulrika och hennes fru inte känner samma behov. Det aktualiserar naturligtvis frågor kring icke-heterosexuell synlighet eller osynlighet i samhället och även detta är ett område som ropar på fler och fördjupade forskningsinsatser. Om kvinnor är mer osynliga i hbtq-sammanhang, varför är det så? Och hur bör det i så fall hanteras?

Till de erfarenhetsbaserade bidragen hör Annelie Bränström Öhmans, Katarzyna Wolanik Boströms och Marianne Liliequists. Bränström Öhman skriver i ”Tanten talar tillbaka” närmast skönlitterärt om sina egna

erfarenheter av tanter och av att som medelålders kvinna närma sig kategoriseringen tant. Texten är välskriven och medryckande och jag hade svårt att lägga ifrån mig boken innan jag läst färdigt kapitlet. Katarzyna Wolanik Boström skriver i ”Mammas mostrar. Livsberättelser och familjehistorier” om den betydelse kvinnliga släktingar (och även andra närstående kvinnor, som kunde kallas mostrar) haft för hennes mor och henne själv. Visst lägrar sig lätt ett nostalgins skimmer över minnena från den forna öststaten Polen, där människor gick in för att hjälpa och stötta varandra i svåra tider. Men minnena speglar naturligtvis också en levd erfarenhet, som kan kännas avlägsen efter murens fall trots att det bara gått drygt två decennier sedan dess.

Avlägsen känns också den tid som Marianne Liliequist beskriver i ”Barndomens tanter. Och några farbröder”. Den handlar om hennes mors minnen av livet i norrländska Västansjö på 1930-talet och Liliequists egna från samma by på 1950-talet. Det gamla Fattigsverige må kännas långt borta för de flesta av oss idag, men ligger ändå inte så långt tillbaka i tiden. Det engelska ordet *aunting*, som visar sig användbart här, översätts med mostrand (varför inte lika gärna fastrand?) och innebär en vanligen ”kvinnlig stödande praktik riktad mot den yngre generationen” (s. 240). Det framstår som ett betydelsefullt fenomen i såväl Wolanik Boströms som i Liliequists beskrivning av hur barn fostrades i olika kulturella och sociala kontexter (i Polen respektive Sverige) under 1900-talet. Förutom att presentera barndomens betydelsefulla tanter (och några farbröder), handlar Liliequists bidrag också om den autoetnografiska metod som hon tillämpar och som innebär att forskaren utför en kulturanalys utifrån egna erfarenheter. Metoden har kritiserats för att vara navelskådande och tillföra föga av vetenskapligt värde. Tvärt emot detta synsätt menar Liliequist att metoden kan tillföra ett mervärde, när den ”lilla” historien får belysa den ”stora” och omvänt. Autoetnografen måste dock bedömas utifrån andra kriterier än de traditionella och dess användbarhet bedömas utifrån det specifika ämne som skall studeras.

Avslutningen, som kallas ”Efterord. Stilpoliser och delad glädje”, är träffsäkert upplagd med utgångspunkt från tv-serien ”Trinny och Susannah stylar om Sverige”. Varje bidragsgivare i (t)antologin får ge sin personliga syn på den aktuella tv-serien och det blir naturligtvis en rad olika reaktioner och uppfattningar som luftas. Intressant och lärorikt även det för läsaren.

Mitt huvudintryck av *Tanten, vem är hon? En*

(t)antologi är mycket positivt. Det är ett bra grepp att med tanten som utgångspunkt diskutera ålder, kön och klass, fördomar och fakta, livshistoria och fiktion. Som de flesta antologier spretar även denna en aning, men jag ser den snarast som ett smakprov på en rad olika forskningsfält som man gärna vill veta mera om. Språkligt sett finns variationer och de flesta kapitlen är välskrivna. Dock skulle vissa avsnitt ha tjänat på en bättre språkgranskning och korrekturläsning. Men skönhetsfläckar finns alltid och de förtar på intet vis förtjänsterna med denna antologi. Sist men inte minst skall tilläggas att boken är en ”läcker produkt”, snyggt typografiskt utformad och med fyndiga illustrationer av Malin Koort. Jag tycker mig känna igen min barndoms tant Inga-Lisa i flera av dem.

Birgitta Meurling, Uppsala

Ebbe Schön: *Fotspår på röd granit. Glimtar från min vandring i tiden*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2012. 302 s., ill. ISBN 978-91-7331-465-7.

Under de senaste åren har intresset tilltagit för att ge ut levnadsteckningar över avlidna etnologer och folklorister. År 2010 utkom antologin *Svenska etnologer och folklorister* och för närvarande utarbetas en liknande antologi över norska etnologer och folklorister. Lika viktigt kan det vara att forskare själva reflekterat över sin verksamhet medan de ännu lever. Då kan läsaren följa forskningsutvecklingen ända fram till idag. Inom internationell kulturforskning kan man i detta avseende anknyta till termen autoetnografi, där betydelsen av forskarjaget beaktas. Sådana subjektiva aspekter på forskningen har på senare tid alltmer aktualiserats inte bara på anglosaxiskt område utan även inom tysk forskning.

I den här recenserade boken koncentrerar sig folkloristen Ebbe Schön på att berätta minnen och intressanta episoder från sitt liv i vetenskapens och folkbildningens tjänst. Intrycken från barn- och ungdomstiden i stenhuggar- och bondehemmet vid Bohuslänkusten har spelat en avgörande roll för honom hela livet. Bokens titel *Fotspår på röd granit* bär vittnesbörd om detta. Författaren som är född 1929 har en brokig levnadsbana bakom sig. I hembygden fanns en rik berättartradition, många fornminnen i form av stendösar och hållristningar likaväl som en karg, yttre naturmiljö. Språket präglades av en ålderdomlig halv-norsk dialekt. Schön fick tidigt lära sig kroppsarbete, vilket sattes i första rummet av

föräldrarna. Övernaturliga väsen i form av spöken och gengångare förekom rikligt i de folkliga berättelserna på orten. Politiskt sett har socialdemokratin varit det centrala för Schön precis som för föräldrarna. De var också organiserade helnykterister, vilket annars inte var vanligt i stenhuggarkretsar. Från hemmet har författaren vidare fått med sig en demokratisk anda som han senare har kämpat för inom sitt yrkesliv. Han har aktivt engagerat sig för att motverka mobbning inom arbetslivet och ger flera exempel på missförhållanden där han tagit ställning. ”Att bekämpa mobbning och kritikfientlighet är enligt min mening en mycket angelägen uppgift för dem som vill arbeta för en ärlig och stabil demokrati även i Sverige” (s. 261).

Under Schöns uppväxt fanns det ingen framtid för ungdomar i hembygden eftersom stenindustrin då befann sig i en svår krissituation. Han valde att söka sig in på den militära banan och avlade studentexamen 1952 på Försvarets Läroverk i Uppsala. Därefter följde två års studier på Sjökrigsskolan. Schön kom att arbeta som officer inom kustartilleriet men ville inte enbart och hela livet ägna sig åt det militära. Hans studieintresse var starkt alltifrån ungdomen och avsåg speciellt språk och humaniora. Studierna bedrevs under lång tid vid sidan av den militära verksamheten som gav den ekonomiska försörjningen. Dessa studier ledde fram till en doktorsavhandling 1973 och senare docentkompetens i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet. Avhandlingen behandlade arbetarförfattaren Jan Fridegårds litterära produktion och Schön träffade och intervjuade honom vid flera tillfällen.

Inom det militära blev medieverksamheten det centrala för Schön. Han blev 1960 pressofficer på Marinstaben och slapp då att bära militär uniform, vilket passade honom väl. Han kom att medverka vid produktionen av marinens filmer, utställningar, radioprogram liksom bevakning runt Kungliga slottet och statsbesök m.m. Han var även instruktör för radiotelegrafister. Alla dessa arbetsuppgifter innebar ständigt nya utmaningar och kontakter. Det gällde bl.a. statsbesök av shahen av Iran 1960 och sovjetledaren Nikita Chrusjtjev 1964. Det tråkiga var att rapportera om militära olyckor som mentalt påverkade känslomänniskan Schön på ett negativt sätt. Då var det inte lätt att enbart vara rationell. ”Vi människor behöver tydligen tro på en mening, trots allt, och jag kände att det gav en viss trygghet att försöka tro åtminstone lite grand på ödet, så som var vanligt i min barndomsmiljö” (s. 183f). Här kom alltså folkloristen Schön in i bilden och han anknöt som vanligt

till erfarenheterna från uppväxtmiljön. Han kallar sig faktiskt för ”oförfärdig och medveten lokalpatriot” (s. 298). Jag känner väl igen detta att hembygden är viktig för kulturforskare. Där kan intresset för kultur grundläggas för att senare bli föremål för insamling och vetenskapliga analyser.

Schöns primära humanistiska verksamhet kom att avse folkloristiken. År 1977 blev han föreståndare för Nordiska museets folkminnessamling. Han noterar med tillfredsställelse att ”jag hade ju faktiskt äntligen nått ett slags mål med mina studier och min krokiga väg” (s. 217). Senare blev han också chef för Nordiska museets nybildade Minnesavdelning och han innehade denna tjänst fram till sin pensionering. Ett utmärkande drag blev att Schön i sitt arbete på museet fortsatte kontakterna med massmedia och förmedlade på så vis det folkloristiska materialet till en bred allmänhet både via radio och tv.

En annan sida av verksamheten vid folkminnessamlingen var satsningen på nyinsamling av folkloristiskt material i samarbete med Stockholms universitet. Det var i detta sammanhang som jag första gången mötte Ebbe Schön. Under tiden 1979–1982 ledde vi årligen tillsammans fältarbeten med etnologistudenter från Stockholm i vår gemensamma hemmiljö utmed Bohuslänkusten. Projektet bar titeln ”Folklore i maritima miljöer”. Här fick jag möta Schöns goda organisationsförmåga och samarbetsanda. Vi besökte flera kustorter och blev fascinerade över bohusläningarnas berättarlust. Schön skriver med entusiasm att ”vi fick lära oss oväntat mycket om folktron till sjöss som vi inte alls hade känt till tidigare” (s. 284).

I det sammanhanget blir det intressant att ta upp folkloristens eget förhållningssätt till den folktro om övernaturliga väsen som framkommer i det insamlade materialet. Forskaren har självfallet en vetenskaplig sida med betoning av det rationellt påvisbara. Detta skulle kunna leda till ett förnekande och t.o.m. en nedlåtande hållning mot berättelsernas innehåll, vilket faktiskt har förekommit bland en del tidigare folklorister. Det är befriande att läsa att Schön inte stannar här utan också är öppen för och även har behov av en annan dimension av tillvaron, vilken han kallar för den fantasifulla, ”ett mer poetiskt jag som tror på en tillvaro bortom döden” (s. 285). Sådant kan man aldrig vetenskapligt bevisa, men just öppenheten och respekten för individerna är väsentlig i kontakterna med människor som berättar om folklig tro och religion.

Jag beundrar författarens målande språk. Han har en

skönlitterär anda i sin framställning. Inte bara folkloristiska kollegor utan även en bred allmänhet kan ha stor glädje av att ta del av Schöns berättarförmåga. Boken är illustrerad med fina bilder både i färg och svartvitt från Schöns liv, vilket ytterligare höjer bokens värde. Personligen menar jag att de kunde ha placerats i den löpande texten i stället för som nu har skett längst bak i boken som en fristående bilaga. Om det är något ytterligare som den intresserade läsaren skulle vilja veta mer om i boken så är det Schöns familjeliv efter uppväxttiden. Han nämner helt kort sin första fru Irma med finsk bakgrund och två döttrar som föddes mycket tidigt under hans liv. Själv har jag märkt att den personliga kontexten spelar en roll för forskaren under hela livet. Genom Schöns bok har jag blivit ytterligare inspirerad att utge en påbörjad publikation om mitt eget liv i etnologins och folkloristikens tjänst och mötet mellan äldre bondekultur och akademisk universitetsmiljö.

Slutligen vill jag uppmuntra var och en: Tag och läs boken och bli fascinerad av det spännande och personliga innehållet.

Anders Gustavsson, Henån/Oslo

Karin Gustavsson: *En ärans och lärdomens man. Bror Emil Hildebrand och Krapperup*. Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen, Nyhamnsläge 2009. 207 s., ill. ISBN 91-87944-18-9.

I de flesta länder har man för vana att peka ut ett fåtal personer som extra betydelsefulla för utvecklingen av vetenskaplig eller museal verksamhet. För svensk del kan en sådan person vara Bror Emil Hildebrand (1806–1884). Han var viktig för kulturminnesvården i sin roll som riksantikvarie mellan åren 1837 och 1879, då våra museer – liksom för den delen arkeologi som vetenskap – formerades. Eftersom hans barn fortsatte inom samma bransch är alltså namnet Hildebrand av stor betydelse, och Bror Emil är väl värd att få sin biografi skriven. Den bok som nu föreligger är dock inte en traditionell yrkes- eller livsverksbiografi i den bemärkelsen att den intresserar sig för Bror Emil Hildebrands roll för de svenska museernas utformning. Istället lägger etnologen Karin Gustavsson ett personhistoriskt fokus på Hildebrands liv under ungdomstiden, speciellt under den korta tid han befann sig på Krapperup. Biografin påbörjas under de år när en ung man måste bestämma sig för vilken karriär han kan eller vill ha. Vilka perso-

ner och miljöer kom att präglade honom som tjugohåring, och vilka möjligheter såg han själv i framtiden? Boken avrundas lagom till utnämningen till riksantikvarie och sekreterare i Kungliga Vitterhets Historie- och Antikvitets Akademien.

Tidsramen är alltså 1800-talets första hälft. Hildebrand själv växte upp på en bruksort i Småland. Det var självklart att han skulle studera, och han hade tidigt en privatlärare som var intresserad av historia. Själv fascinerades han av botanik. 14 år gammal för han till universitetet i Lund för att studera historia och klassiska språk under uppsikt av kusinen Lars Gustaf Wimmerstedt, docent i österländska språk, sedermera lektor vid gymnasiet i Kalmar.

Efter de inledande studierna på universitetet skulle ynglingar som Hildebrand på allvar börja fundera på framtiden, samtidigt som de tillfälligt drygade ut kassan genom att t.ex. ta ett informatorsuppdrag. Förutom försörjningsaspekten påpekar författaren att uppdraget som informator kunde ingå i "bildningsgången för unga män" (s. 52). Hildebrand kom därför till Krapperup, där friherre Nils Christoffer Gyllenstierna bodde med fru, sju barn och ett tjugotal anställda. Godset var en av Skånes äldsta sätesgårdar, beläget på Kullahalvön några kilometer norr om Höganäs. Hildebrand skulle här undervisa två av barnen, en sjuåring och en åttaåring, och han var knuten till Krapperup som en av de anställda under åren 1828–1830.

I breven hem till familjen och till vännerna visar Gustavsson hur Bror Emil funderade på huruvida han skulle bli präst, lärare på gymnasium eller om han kanske skulle följa i faderns fotspår och bli ämbetsman vid Bergskollegium. Trots att det inte längre fanns adelsprivilegier för högre ämbeten tycktes inte ofrälse personer vara särskilt varmt välkomna enligt Gustavsson. Åtminstone lyckades inte en oerfaren och inom området utbildad ung Hildebrand komma in på kollegiet vid första försöket. Dessutom saknade Hildebrand de nödvändiga kontakterna för att öppna rätt dörrar. Sådana kontakter kom han istället att få genom sitt informatorsuppdrag på Krapperup.

Fadern i familjen trivdes med den unge informatorn. Gyllenstierna var en man vars håg enligt författaren hellre stod till biologi och zoologi än till hushållning av sina många gods. De två ägnade sig åt botaniska exkursioner runt Kullabygden, och Gustavsson uppger att förteckningen av flora som de två samlade in uppgår till närmare 80 sidor. Gyllenstierna var medlem i flera vetenskapliga föreningar, bl.a. Fysiologiska sällskapet,

Det Konglige Nordiske Oldskriftselskab, Zoologiska Jägare Sällskapet i Lund, Vetenskaps societeten i Uppsala och Svenska fornskrifts sällskapet, och han hade korrespondens med flertalet lärde män. Därför pekas han ut som en nyckelperson för Hildebrand och hans fortsatta karriär. Hildebrand fick kontakt med flera personer inom svensk adel, speciellt under den tio månader långa resa han följde med på när Gyllenstierna hälsade på släkt och vänner runt om i Sverige. Här fick han också inblick i och tillgång till flera av de magnifika bibliotek som fanns på gods och herresäten och han besökte historiska sevärdheter.

När Bror Emil återvänt från Krapperup till Lund för att bli docent fick han professorn i historia Ebbe Samuel Brings uppdrag att arbeta med universitetets myntsamling. Hans bok om mynthistoria hamnade hos myntkännaren Christian Jürgensen Thomsen i Köpenhamn. Denne föreståndare för Det Kgl. Museum for Nordiske Oldsager, känd för sin indelning av äldre tid i sten-, brons- och järnålder, tog kontakt med Hildebrand. I honom fick Hildebrand en viktig mentor, och han var också den förste som använde sig av C. J. Thomsens treperiodsystem i en utställning. Endast de sista trettio sidorna i Gustavssons bok ägnas åt den tidsperiod som tidigare har uppmärksamats när det gäller Bror Emil Hildebrand – hans professionella tid. Bror Emil fick så småningom uppdraget att sköta samlingarna på Kungliga myntkabinettet i Stockholm, och han biträdde också riksantikvarien Johan Gustaf Liljegren. Hildebrand arbetade med utgivningen av medeltidsdokument, såg till mynt- och fornsakssamlingarna, arbetade med det som skulle bli Statens Historiska Museum och efterträdde Liljegren som riksantikvarie. Gustavsson avrundar slutligen kortfattat hur livet tedde sig för den forne arbetsgivaren Nils Christoffer Gyllenstierna efter att Hildebrand lämnat godset.

Vistelsen på Krapperup varade alltså några få år. Bror Emils sista besök på godset var 1830, men han dör först 54 år senare. Denna korta tid måste ha präglat Hildebrand mycket, annars fyller en bok med undertiteln *Bror Emil Hildebrand och Krapperup* ingen större mening. Gustavsson menar att Hildebrand fick mycket hjälp av Gyllenstierna, dels med ett kontaktnät, dels med att tänka som en naturvetare när det gällde att systematisera, kartlägga och samla. Det är inte de vetenskapliga influenserna som är i fokus här, utan kontakterna, vänners påverkan och vardagens praktikaliteter.

Ett av problemen med biografien som genre är att skribenten kan komma för nära sitt objekt. Denna bok är

inget äreminne över Hildebrand. Inte heller är det en bok som söker tränga in i hans känslövärld. Snarare är det en mix av en existentiellt inriktad biografi som söker förstå hur en människa levt sitt liv, och en yrkesbiografi som strävar efter att redovisa en persons insatser i samhället som vetenskapsman. Att arbeta med biografi som genre har inte varit helt oproblematisk för svenska historiska forskare under efterkrigstiden, till skillnad från andra länder där en narrativ historieskrivning har varit vanligare. I en miljö präglad av stark källkritik följde en skepsis kring personliga brev och dagböcker som källa, motiverade av en misstro mot icke verifierbara slutsatser. Därtill kom att historisk forskning i Sverige präglats av ett större intresse för allmänna samhällsinriktade frågor, vilket gör att människan som aktör kommit i bakgrunden. Men historiska forskare har åter orienterat sig mer mot enskilda människor och deras agerande, och Gustavsson sällar sig till en växande skara av biografier. (Om denna utveckling, se artiklarna i antologin *Med livet som insats. Biografier som humanistisk genre*. Henrik Rosengren & Johan Östling, Sekel 2007.)

Forskaren bör ha tillräcklig tillgång till ett stort källunderlag för att göra en person rättvisa. Dessutom bör huvudpersonen sättas in i ett sammanhang, där han eller hon knyts samman med det övriga samhället. Till sist är det nyttigt om läsaren får veta varför huvudpersonen är värd att biografiera – som enskild individ, som representant för en grupp eller för en tidsepok. Vad Gustavsson visar här är betydelsen av nätverk. Inflytande från Krapperup var viktigt eftersom det var i denna miljö som Hildebrand tränades i naturvetenskaplig metod. Det var viktigt med kontakt med andra vetenskapsare, och inte minst resan i Sverige erbjöd möjlighet att uppsöka bibliotek och historiska monument ute i landskapet. Det var genom friherren på Krapperup som nätverken aktiverades, som gav Hildebrand det sociala kapital som möjliggjorde hans senare öde. Det är främst med brevmaterial som Gustavsson arbetar. Hon ger en detaljrik framställning med fokus på vardagslivet under 1820- och 1830-talen. Givetvis skiljer sig karaktären på breven åt beroende på om de sändes till modern, till vännerna eller till kusinen Lars Wimmerstedt, men läsaren får små glimtar ur Bror Emils liv genom beskrivningar av händelser runt omkring honom, alltifrån begravningen av den unga frun Viveka Sture på Krapperup 1828 till resan med Gyllenstierna, bl.a. med ett besök i Gustaf Bondes 20 000 volymer stora bibliotek på Säfstaholm. Sådana fragment ur vardagen kommer läsaren till godo genom rikligt citerande ur brev och dagböcker. Men

varför väljer Gustavsson att skriva en biografi? Varför inte istället skriva om berömda vetenskapsmän som har haft kontakt med miljön på Krapperup, eller renodla en tematik kring unga män som väljer livsbana och vad som påverkade dem i valen? De personliga drivkrafterna hos Hildebrand syns det mycket lite av i boken. Istället är det mötet mellan en kunskapstörstande adelsman och en formbar student som återges. Denna lyckliga kombination får senare avtryck i professionaliseringen av vetenskap och utvecklingen av museiväsende. Karin Gustavsson vill skriva både lokalhistoria och personhistoria. Men hon relaterar sällan Bror Emils vardagsliv till de större händelserna som ägde rum under dessa decennier, inte heller till hans personliga tankar och incitament. Biografi enligt Gustavsson handlar om hur samhällsutveckling och socialt liv skildras genom personhistorien, om hur den ”stora och lilla världen” i kombination ger en generell skildring av samhället i allmänhet och vetenskapen i synnerhet. Intresset för kulturminnesvård är inte i fokus. Formeringen av den svenska versionen av historiska discipliner är inte heller det intressanta. Resultatet här är ett fragment, en liten del av Bror Emil Hildebrands liv. Det är svårt att ge en heltäckande bild av en människa, och ambitionen är inte heller att täcka in Hildebrands hela liv och gärning. Istället handlar boken om den tid som inte nämns särskilt mycket i andra personhistoriska notiser om Hildebrand, den tid som föregick yrkeslivet. Det är spännande och intressant att läsa en så välskriven bok om hans första steg in i museernas värld.

Boken utges av Gyllenstiernska Krappersupsstiftelsen, en stiftelse som bland annat stödjer forskning om de vetenskapliga traditionerna på platsen.

Anna Wallete, Lund

Karin Sennefelt: *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*. Stockholmia, Stockholm 2011. 333 s., ill. ISBN 978-91-7031-234-2.

Den tidigmoderna staden var en ganska farofylld miljö. Förutom den uppenbara risken att hamna i slagsmål, dåligt sällskap eller dra på sig mäktiga mäns ogunst förknippades staden med ett ständigt hotande moraliskt förfall. Här fanns vinkällare och kaffehus där moraliskt veka män kunde hänfålla åt ”omanliga” beteenden. Men staden var också den plats dit makten koncentrerades. Under frihetstiden var staden Stockholm politikens

självklara centrum. Alla vägar bar till Stockholm när det var dags för riksdag. Såsom politisk arena var det också här det gällde att manifesteras handlingskraft och skarpsinne men också visa att man kände till de sociala koderna, var gränserna drogs. Alla rikets ämbetsmän och representanter med ambitionen att betraktas som medborgare och tillmätas politiskt handlingsutrymme hade sålunda intet annat än att färdas in i valfiskens buk och möta dess prövningar.

I *Politikens hjärta* är det platsen som står i fokus. Föremålet för Karin Sennefelts studie utgörs av den plats som var själva navet i den frihetstida politikens Stockholm. Riksdagarna som hölls i huvudstaden var omfattande och kunde vara i över ett år. Staden hyste då en ökad population på minst 1 000 politiker och ämbetsmän. Med tanke på att antalet bofasta i staden varierade mellan ca 45 000 och 60 000 individer under frihetstiden var riksdagarna något som märktes på gator och torg. Men hur var det egentligen att vara i Stockholm som politiskt engagerad under riksdagsåren? Vilka normer och ideal hade den som ville gå långt att rätta sig efter och vad krävdes för att betraktas som värdig i politikens olika sammanhang? Det är frågor som behandlas i *Politikens hjärta*.

Sennefelt delar in sin undersökning i tre delar vilka behandlar olika analytiska skikt. Dessa representeras av olika rumstyper i det frihetstida Stockholm. Det rör sig både om det offentliga rummet och rum ägnade åt umgänge av mer privat natur. Först skildras stadens offentliga rum i två kapitel. Offentliga platser gavs mening i ett politiskt sammanhang genom hur de brukades. Likt ett nav i interaktionen fungerade Riddarhustorget som en form av informationscentral där man gärna dröjde sig kvar en stund för att höra det senaste och diskutera. Gaturummet laddades också politiskt då det brukades för ceremonier och maktmanifestationer, eller då smädeskrifter påträffades uppspikade i dignitärers portgångar. Varje plats hade även sina gränsdragningar och konventioner. Den som inte visste hur han skulle föra sig kunde råka illa ut. Att tappa ansiktet eller hamna i slagsmål var förödande för den enskildes politiska trovärdighet. Likväl fanns det även taktiker utifrån vilka de normativa gränserna kunde förvandlas till trösklar.

Ytterligare två kapitel ägnas åt de mer avskilda rummen. Umgänget i slutna sällskap gav också möjligheter att agera politiskt. Medelst trakteringar med mat och ansenliga mängder alkohol kunde representanter fås att ändra åsikt i någon viktig fråga. Som regel var det uppsatta och välbärgade män som bjöd och ett ”nej

tack” från lägre ståndspersoner var klart förolämpande. Väl i sällskapssammanhang gällde det framför allt att kontrollera sitt drickande. Det var inte lämpligt att dricka för lite, men mycket olämpligt att dricka för mycket. Kraftig berusning innebar, som Sennefelt uttrycker det, att man ”rutschade nedåt i de sociala åldrarna”.

Sennefelt tar ett intressant analytiskt grepp i sitt sista kapitel genom att undersöka hur politiken nådde ända in på kroppen. Kroppen betraktas också som en plats i hennes analytiska modell. Genom att klä och föra sig medvetet kunde viktiga signaler sändas ut som markerade en politiskt handlingsfri medborgare. Också känsloutlevelser var viktiga tillhörighetsmarkörer. En man ur de högre stånden hyste rätt känslor, vilket ofta handlade om en modererad patriotism. Känslorna måste vägas upp av ett förnuft som formade dem till lämpliga uttryck. Folk ur lägre samhällsskikt föreställdes vara sämre på denna moderering, likväl som de präglades av fler oförnuftiga och egocentriska passioner som ärelystnad och överdriven sexualdrift. Således värderades kroppsliga tecken inte entydigt. Bondeståndets betenden lades bredvid en helt annan måttstock än den som mätte adeln, prästerna och borgarna. Här uppfattar jag att Sennefelt snuddar vid en mycket intressant och omfattande process som medförde omvärderingar av känslolivet. Det sena 1700-talet har i senare års forskning pekats ut som en tid då känslorna gick från att vara ett sätt för eliten att uttrycka exklusivitet genom smakfulla och förnuftsreglerade känsloutlevelser till att bli allmänmänskliga attribut vilka sågs som tecken på allas lika skapelse (se t.ex. Nicole Eustace: *Passion is the Gale. Emotion, Power, and the Coming of the American Revolution*. Chapel Hill 2008). Sennefelts resultat kan med fördel anknytas till denna diskussion.

Urvalet av källmaterial är både brett och kreativt i *Politikens hjärta*. Beskrivningar av platser, personer och ageranden hämtas framför allt ur dagböcker, rättsprotokoll samt smädeskrifter och politisk poesi. Förvisso finns här vissa problem vad gäller författarens anspråk. Stundtals beskriver hon olika företeelser som vanligt förekommande eller särskilt viktiga samtidigt som dessa påståenden bara underbyggs med enstaka exempel.

Vad Sennefelt framgångsrikt framför som förtjänsten med en studie som denna är möjligheten att problematisera de tankestrukturer den politiska historieskrivningen präglats av sedan den tyske sociologen Jürgen Habermas lanserade sin teori om den borgerliga offentlighetens framväxt under det sena 1700-talet. Emellertid är det kanske en smula magstarkt att hon tillmäter det som

hände i plenum så liten betydelse att det i studien lyser helt med sin frånvaro.

Sättet på vilket Karin Sennefelt betonar den levda politiken på gator och torg är framför allt genom att fokusera hur gränsdragningar gjordes. Det huvudsakliga studieobjektet är alltså den föreställda kopplingen mellan plats och medborgarskap. Vad gäller just begreppet medborgare finns det emellertid ett par frågetecken. Tillammans med filosofen Michel de Certeaus tankar om att platser skapas utifrån ”strategier”, dvs. det normsystem som reglerar acceptabla beteenden på platsen, och hur dessa normer kan kringgås eller manipuleras genom olika ”taktiker” utgör medborgarbegreppet ett centralt analytiskt redskap för studien. På sidan 32 definierar hon medborgaren som ”någon som blir socialt accepterad när denne försöker använda sig av attributen hos en politiskt handlingsfähi g person”. Författaren vill alltså hålla sitt medborgarbegrepp på en analytisk nivå, vilket troligtvis är anledningen till att hon valt att inte referera viktig forskning från senare år där begreppet ”medborgare” diskuterats som ett begrepp i samtiden, och som tillskriver ordet delvis annan betydelse än den Sennefelt fokuserar (se t.ex. Joachim Östlund: *Lyckolandet*. Lund 2007; Mikael Alm: *Kungsord i elfte timmen*. Stockholm 2002:116–130; Martin Melkersson: *Staten, ordningen*

och friheten. Uppsala 1997:130 f.). Denna forskning har framställt 1700-talets medborgarbegrepp som bredare än ”politiskt handlingsfähi g person”. Under århundradet återknöt man till den antika bilden av medborgaren som en allmännyttig samhällsvarelse som gagnade riket genom att nitiskt förrätta sitt enskilda värv. Utifrån denna betydelse kunde alltså även den vara medborgare som befann sig långt borta från riddarhustorget diskuteras om statsaker. Kanske hade denna problematik kunnat förebyggas genom att hon valt ett annat begrepp. Kanske kunde Sennefelt talat om hur anspråk på platser i staden skapade politisk habilitet snarare än ”medborgare”. Ännu bättre hade förstås varit om hon tagit chansen att också diskutera medborgarbegreppet som ett empiriskt begrepp som var meningsbärande i sin samtid. Detta hade tillfört studien ytterligare en dimension.

Politikens hjärta är en välskriven och nyskapande bok, men framför allt är den inspirerande. Det analytiska greppet att diskutera vardagens politik med platsen i fokus känns nyskapande och ger även upphov till många medryckande och färgstarka skildringar av det frihetstida Stockholm. Sättet att skriva är förhoppningsvis något som kan tillvaratas av fler forskare i framtiden.

Hugo Nordland, Lund

NOTISER

Karl-Olov Arnstberg & Anders Björklund:
Korvboken. Carlsson Bokförlag, Stockholm
2011. 182 s., ill. ISBN 978-91-7331-431-2.

Etnologin är ett märkligt ämne. Den lever ibland i takt med tiden, ibland kommer den i otakt. Och så plötsligt är den i takt igen. Det gäller åtminstone för den etnologi som sysslar med mat och måltid. Från att ha varit ett perifert fenomen, även inom etnologin, är nu intresset från media och allmänhet större än någonsin. När Karl-Olov Arnstberg och Anders Björklund gav ut *Korvboken* i sin första upplaga 1983 framstod den som en klassisk etnologisk räddningsaktion. Det gällde att dokumentera den traditionella korvtillverkningen i hemmen innan den förpassades till historiens sophög av livsmedelsindustrin och globaliseringen.

Att då intressera sig för att göra sin egen korv var lite mossigt, ett intresse som författarna såg sig behöva försvara. Idag måste varje innerstadsbo försvara om han *inte* kan göra sin egen korv, åtminstone om han är en man som arbetar med media. Korvbarer och charkuterier med färskkorv skjuter upp som svampar ur jorden i de hippa kvarteren i storstäderna, och bloggare utgjuter sig i det oändliga om kvaliteten på fjälster.

I en sådan tid måste naturligtvis *Korvboken* ges ut på nytt, i en uppdaterad upplaga. Förhoppningsvis kan den attrahera den nya generation som tagit korven till sitt hjärta att få lite kulturhistorisk fördjupning. Boken har också försetts med en hel del nya recept tack vare tillkomsten av internet som fungerar som ett aldrig sinande receptregister. Boken består av två delar, en inledande kulturhistorisk betraktelse över korvens vägar genom historien, och en avslutande receptdel, indelad efter olika korvtyper som färskkorv, blodkorv, torkad korv, kallrökt och varmrökt korv. Men även i bokens andra del får läsaren ta del av utdrag ur historiska och litterära källor som haft något att säga om korvtypen ifråga.

Det är en både lättläst och lättillgänglig bok, som leder till många befriande skratt, inte minst på grund av illustrationerna. Det faktum att endast Gud och slaktaren vet vad som finns i korven har uppenbarligen inspirerat

konstnärer och illustratörer under lång tid. Ibland hade man önskat lite mer fördjupning, både vad gäller källmaterial och analys.

Boken visar också på korvens klassresa. Då första upplagan skrevs var korv något för män i socialgrupp 3 enligt då tillgänglig statistik. Idag ser det annorlunda ut, men tyvärr har författarna inte fördjupat sig i utvecklingen de senaste åren. Det medför å andra sidan att man som läsare själv börjar reflektera över hur mycket som hänt med korven. Det gäller också stycket om barn och korv, där det hävdas att korv är barnens festmat framför annan, medan vuxna sällan festar på korv. Så är det inte längre. Tacos har för länge sedan passerat korven i popularitet bland de små, medan den däremot tagit sig in på vuxenvärldens finbord där man förplägas med små färskkorvar av obskyra styckningsdetaljer om man går in på en finkrog med välfylld plånbok.

Författarnas ord i inledningen att det finns en betydande diskrepans mellan de tjugo miljoner kilo korv som äts årligen i Sverige och korvens avtryck i den vetenskapliga litteraturen gäller fortfarande. Men för den fortsatta forskningen kommer *Korvboken* att utgöra en bra startpunkt, med en uppsjö av intressanta uppgifter att borra vidare i. Och *Korvboken* är inte heller i första hand avsedd att vara en vetenskaplig publikation, utan en entusiastisk skildring av ett födoämne som alltför många tittat snett på. Som sådan fungerar den utmärkt.

Håkan Jönsson, Lund

Klas Åmark: *Varför historia?* Studentlitteratur, Lund 2011. 103 s. ISBN 978-91-44-05719-4.

Floden av kultur- och samhällsvetenskaplig litteratur för våra högskoleutbildningar är strid. Det publiceras fler metodböcker än någonsin (?) men också, och framförallt, ämnes- och begrepps fokuserade introduktionsböcker. Dessa senare är en intressant kategori värd att reflektera över. Vilka behov möter de?

Eventuellt är de ett tecken på att kultur- och samhälls-

vetenskaperna har ett ökande krav på sig att argumentera för sin nytthet och till och med existens. Men deras plats i grundutbildningarnas litteraturlistor borde generellt sett vara given.

Klas Åmark har åtagit sig uppgiften att svara på frågan *Varför historia?* Till skillnad från Peter Aronssons bok *Historia* (Liber 2011, se RIG 4/2011) som har en liknande målgrupp tar Åmark avstamp i den vetenskapliga disciplinen historia. Aronsson har till uppgift att skriva om historia i ett perspektiv som sträcker sig utanför historieämnets gränser.

Svaret på varför man ska läsa historia omfattar, med viss självklarhet, nödvändigtvis inte disciplinen historia. Det finns en rad andra ämnen som Åmark sorgfälligt undviker men som är historiska, t.ex. idéhistoria, etnologi, konstvetenskap och litteraturvetenskap. Sådana ämnen står i öppen dialog med historieämnet. De förändras i hög grad i förhållande till varandra. Som etnolog känner jag från mitt eget ämne dessutom igen en hel del som Åmark väljer att beskriva som ämnes-specifikt för historia.

Åmark ägnar ett kapitel åt ämneshistorik och ett om så kallade existentiella frågor och tar upp tro, kunskap, överlevnad och användning samt fördelning av resurser. Bokens intressantaste kapitel behandlar Linköpings blodbad. Åmark berättar ett par olika historier, ur olika

perspektiv om denna händelse. Vad händer med historien om man byter utsiktspunkt och betraktar den från olika synvinklar? Om man använder olika källor? Ställer andra frågor?

Liknande perspektivförskjutningar avslutar boken med ett avsnitt om historisk forskning om välfärdsstaten. Åmark pekar på två grundläggande teman som framträder vid studiet av välfärdsstatens historia – trygghet och tvång. Trygghetstemat är nära förknippat med begrepp som frihet och jämlikhet. Tvångstemat handlar inte så mycket om underordning och social kontroll.

Det är lite knepigt att sortera i Åmarks alla historiebegrepp. Historia är ett ämne. Det är det förflutna. Det är något som kan berättas och något som kan läsas. Historia kan enligt Åmark också vara en rekonstruktion, en återskapelse av ”en förgången verklighet”. I en passage skriver han att historia är frukten av historikers skapande och resterna från det förflutna. Det är ett klagande som kunde ha drivits litet mer konsekvent i boken.

Men hur var det, varför historia? Klas Åmark kokar ner svaret till frågor om hur mänsklig samlevnad har organiserats och hur samhälleligt överskott ska fördelas. Han konstaterar också hur svaren som springer ur den sortens frågor gärna genererar samhälleliga debatter.

Lars-Eric Jönsson, Lund